

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

26,2 - 1980

ISSN 0031 - 8329

LEIDEN
1981

10,-

Secretariaten van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMSTERDAM	Drs J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Kochlaan 8, 5651 AG Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Dr H. Te Velde, Goudsbloemweg 34, 9765 HS Paterswolde
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Mevr. C. E. M. Klinkenbergh, Ph. de Montestraat 104, 5216 GX 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Drs C. D. Blokhuis, Oesterbank 9, 2317 MN Leiden
MAASTRICHT	Drs J. C. Bedaux, Plutohof 5, 6215 XH Maastricht
NIJMEGEN	P. J. A. M. Keijsers, Prof. Bromstraat 30 ¹ I, 6525 AZ Nijmegen
ROTTERDAM	Mr. D. J. Kroon, Gemeentelijke Bibliotheek, Nieuwemarkt 1, 3011 HP Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetselaersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Jhr. M. W. C. de Jonge, IJselkade 21, 7201 HD Zutphen

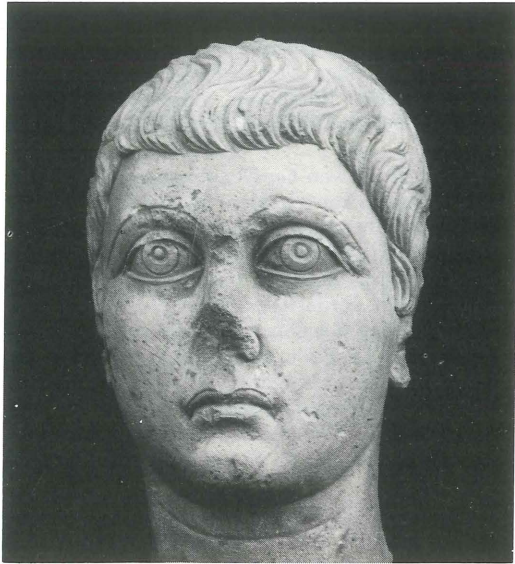

Fig. 23. Meer dan levensgroot hoofd van een man, dat behoorde bij een standbeeld in het heiligdom van de godin Allât te Palmyra. Een typisch voorbeeld van lokale beeldhouwkunst naar klassieke (Romeinse?) voorbeelden (Museum te Palmyra; begin 1e eeuw).

INHOUD VAN DIT NUMMER

DE ROMEINEN IN HET NABIJE OOSTEN

De Provincia Syria. Grieks-Romeinse beschaving in het Nabije Oosten (fig. 23-35)	H. J. W. DRIJVERS	73
Eerste ontmoetingen tussen Rome en de Joden ..	J.-C. H. LEBRAM	94
Aspecten van de Romeinse aanwezigheid in het land van de farao's (fig. 36-49)	J. QUAEGEBEUR	106
Boekennieuws	K. R. VEENHOF	131

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. Veenhof.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30.— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden en studenten fl. 15.—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschedé, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, 2311 AH Leiden; tel. 071 - 123682; Bank: Amro Leiden, rek.no. 45.18.09.009. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; Redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA van VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Dr. H. D. SCHNEIDER; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Mevr. dr. H. WEIPPERT-KLUMP.

Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

DE ROMEINEN IN HET NABIJE OOSTEN

Op 19 april 1980 organiseerde Ex Oriente Lux in het Museum Kam te Nijmegen een studiedag, gewijd aan het bovengenoemde thema. Er werden drie voordrachten gehouden, door Prof. dr. H. J. W. Drijvers, hoogleraar in de Semitische taal- en letterkunde te Groningen, door Prof. dr. J.-C. H. Lebram, hoogleraar op het gebied van de Joodse godsdienst en zijn betrekkingen tot het Hellenisme en het Vroege Christendom te Leiden, en door Prof. dr. J. Quaegebeur, hoogleraar in de Egyptologie te Leuven. Het doet de redactie genoegen hierbij de tekst van deze drie voordrachten (met illustraties) voor alle leden en andere belangstellenden toegankelijk te kunnen maken, en zij dankt de auteurs voor hun medewerking aan de totstandkoming van dit speciale nummer.

DE PROVINCIA SYRIA

GRIEKS-ROMEINSE BESCHAVING IN HET NABIJE OOSTEN

De Provincia Syria als deel van het Romeinse Imperium was het resultaat van Rome's ingrijpen in de volstreckte anarchie, waarin de broederwisten van de Seleucidische dynastie Syrië in het begin van de eerste eeuw vóór onze jaartelling hadden gestort. In de oude hellenistische steden heersten Arabische en Joodse tyrannen, nu er van een centraal gezag geen sprake meer was en de stammen uit de steppe het cultuurland terroriseerden. Damascus riep de hulp van Aretas III de koning der Nabateërs tegen hen in, terwijl Antiochië zich tot de Armeense koning Tigranes wendde. Deze laatste zag daarin een welkome aanleiding zich van geheel Syrië meester te maken. In deze situatie intervenueerde Rome, dat een volledige overheersing van het ineenstortende Seleucidenrijk door Armeniërs en Parthen vreesde, wat uiterst schadelijk voor zijn financieel-economische belangen zou zijn. Tigranes werd in 68 v.Chr. door Lucullus verslagen en moest Syrië opgeven. In 66 v.Chr. liet Pompeius zijn onderbevelhebbers Syrië bezetten; in 64 v.Chr. arriveerde hij zelf en maakte een definitief einde aan de Seleucidische heerschappij. Pompeius werd alom als bevrijder begroet, die de onafhankelijkheid van de steden herstelde. Deze gaven daaraan uiting door met zijn komst een nieuwe jaartelling te laten beginnen. Een Pompeïaanse jaartelling is o.a. van Antiochië, Apamea, Tripolis en de steden van de Decapolis bekend. Gadara in de Decapolis nam zelfs de naam Pompeia Gadara aan. Overigens bleef de Seleucidische jaartelling, die aanvangt op 1 oktober 312 v.Chr., in gebruik.

Pompeius had weliswaar een einde gemaakt aan de regering der Seleuciden en de steden in hun autonomie hersteld, maar hij liet talloze locale dynastieën en vorsten ongemoeid, die door het sluiten van een vriendschapsverdrag het Romeinse oppergezag erkenden, maar overigens een grote mate van onafhankelijkheid behielden. Dat was het geval met de tetrarchen van Chalcis, met Sampsigeramos (Šamašgram), de vorst van Emesa, met koning Antiochus van Commagene en met Abgar II van Edessa in Noord-Mesopotamië. Ook de joodse vorst Hyrcanus behield een groot deel van zijn iurisdictie, toen Pompeius in het voorjaar van 63 v.Chr. in Jeruzalem verbleef, en was slechts onderworpen aan de controle van de Romeinse gouverneur van de Provincia Syria.

Rome had zich zodoende meester gemaakt van het westelijk deel van het voormalige Seleucidenrijk. Het oostelijk deel was door de Parthen veroverd en de rivaliteit tussen beide grootmachten zou een groot deel

van Rome's politiek in Syrië en Klein Azië bepalen. Om effectief tegen de Parthen te kunnen optreden moest Rome Noord-Mesopotamië en het Armeense bergland blijvend beheersen, om als rugdekking te dienen voor de legioenen die vanuit Noord-Mesopotamië de Parthische hoofdstad Seleucia-Ctesiphon aanvielen. De Euphraat vormde doorgaans de grens tussen beider invloedssferen, en wanneer Rome trachtte zijn gebied om economische of andere redenen uit te breiden tot Mesopotamië, zoals Trajanus (98-117) en Septimius Severus (193-211) probeerden, was een dergelijke politiek geen succes beschoren.

Pompeius' optreden in Syrië bracht het land aanvankelijk geen vrede, maar verwikkelde het in de Romeinse burgerwisten, die eerst met de definitieve overwinning van Octavianus-Augustus en de door hem gevestigde Pax Romana een einde namen. Daarbij kwamen nog de Parthische invasies na de nederlaag van Crassus nabij Harran-Carrhae in 53 v.Chr. en na het verraad van de overloper Labienus. Eerst in de eerste eeuw van onze jaartelling konden de Romeinen overgaan tot een geleidelijke romanisering van het bonte geheel van autonome steden, semi-onafhankelijke vorstendommen en gebieden met een aparte status, die tezamen de Provincia Syria vormden. Zij streefden ernaar de lokale dynastieën zoveel mogelijk hun heerschappij te ontnemen en hun gebieden rechtstreeks onder het gezag van de proconsul te brengen, die de provincie bestuurde. Het koninkrijk Commagene werd in 72 definitief geannexeerd, aan de macht van de dynastie van Emesa werd vóór 78 een einde gemaakt, en na de dood van Agrippa II, de tetrarch van Chalcis, werd zijn gebied aan de provincie toegevoegd. De grote steden van Syrië behielden lange tijd een betrekkelijke autonomie, die tot uiting komt in een eigen muntslag. Plinius (*Nat. Hist.* 18, 79) somt de oude seleucidische steden op als Antiochia libera, Laodicea libera, Seleucia libera. Deze politiek-bestuurlijke verscheidenheid hangt mede samen met de verscheidenheid aan culturen, die zich in het Syrische gebied manifesteerden of daar hun invloed uitoefenden. Ze is evenmin los te zien van de geografische ligging van het gebied, die het tot een typische zone van culturele contacten maakt en van de klimatologische verschillen, die hun eigen effecten op beschavingspatronen hebben.

Hellenisering

Het Syrische gebied was in de eeuwen voorafgaand aan de komst der Romeinen diepgaand gehelleniseerd. Na de dood van Alexander de Grote in 323 v.Chr. verdeelden zijn veldheren onder grote onderlinge

twisten en oorlogen zijn wereldrijk. De generaal Seleucus vestigde als Seleucus I Nicator (311-281 v.Chr.) de dynastie der Seleuciden, die uiteindelijk het grootste gedeelte van Syrië en Mesopotamië in bezit kregen. Seleucus stichtte naar het voorbeeld van Alexander een groot aantal steden, waaronder Antiochië aan de Orontes en Seleucia aan de Tigris, van waaruit respectievelijk de westelijke en oostelijke satrapieën van het Seleucidicrijck werden bestuurd. De meeste steden in het gebied hebben hun ontstaan aan Seleucus en zijn opvolgers te danken of werden tot hellenistische steden getransformeerd. De Seleuciden vestigden hun Grieks-Macedonische huursoldaten en ambtenaren in hun diverse steden, die daar doorgaans de kern der bevolking vormden. De hellenistische cultuur als een symbiose en versmelting van Griekse en oriëntaalse elementen draagt derhalve een typisch stedelijk karakter, terwijl daarnaast het Seleucidische hof zijn stempel op veel culturele uitingen drukte. De hellenisering van het Syrische platteland en de steppe daarentegen was zeer beperkt en oppervlakkig.

De Seleuciden voerden als de officiële taal van hun bestuursapparaat het Grieks in, dat zo de opvolger werd van het Rijksaramees der Achaemenidische kanselarijen. Syrië werd daardoor een typisch tweetalig gebied, waar het Grieks naast de verschillende Arameese dialecten gangbaar was. Het officiële karakter van het Grieks blijkt ook uit de overvloed aan Griekse inscripties uit Seleucidische en latere tijd, terwijl uit de Seleucidische periode hoegenaamd geen Arameese inscripties of teksten bekend zijn. Daaruit mag echter niet worden geconcludeerd, dat het Grieks de taal bij uitstek van de maatschappelijke bovenlaag was, terwijl het Aramees als gesproken taal slechts bij het gewone volk in gebruik bleef. De herleving van het Aramees als geschreven taal ook voor specifiek literaire of zelfs wijsgerige doeleinden in de Romeinse tijd doet vermoeden, dat ook in de Seleucidische periode een Arameese literaire traditie bestond. De redactie van het Arameese gedeelte van het boek Daniël tijdens de regering van Antiochus IV Epiphanes (175-164 v.Chr.) is daarvoor een aanwijzing.

De Seleuciden hebben naast het invoeren en bevorderen van het Griekse cultuurgoed inheemse culturele tradities gesteund en in stand gehouden. Een groot deel van de thans bekende spijkerschrifttabletten is in de Seleucidische periode geschreven. De Griekse heersers lieten ook beroemde heiligdommen in Syrië en Mesopotamië restaureren, zoals de tempel van Bêl-Marduk in Babylon en die van Atargatis, de Dea Syria, in Hierapolis-Mabbug ten Oosten van Beroea (Aleppo) in Noord Syrië.

De stichting van nieuwe en de transformatie van bestaande steden moet een gigantische bouwactiviteit in het Seleucidenrijk teweeg hebben gebracht, die ook ruim emplooi verschaftte aan beeldhouwers, schilders en stucwerkers. Van dit alles is slechts zeer weinig over: fragmenten van sculptuur en stucwerk, maar geen enkel stedelijk bouwwerk als een theater, gymnasium, agora of tempel, die allen tot het vaste decorum van een hellenistische stad behoren. Enerzijds hangt dat samen met een traditionele bouwwijze in Syrië en Mesopotamië, die veelvuldig van tichels gebruik maakte, anderzijds met de verwoestingen die de vele oorlogen aanrichtten. De in de Romeinse tijd ontwikkelde bouwprogramma's hebben waarschijnlijk de laatste resten hellenistische architectuur en sculptuur doen verdwijnen. Dit laatste is speciaal in Palmyra te constateren, waar vanaf het begin van onze jaartelling de stad een volledig nieuw aanzien kreeg en de resten der voorgaande architectuur in de fundaties der nieuwe bouwwerken werden gebruikt. Veel steden hebben het hellenistisch grondplan echter duidelijk bewaard, zoals te zien is in Dura-Europos aan de Euphraat en zelfs in het hedendaagse Antakya-Antiochië.

Ook van de hellenistische literatuur uit de Seleucidentijd is weinig bewaard gebleven, waaronder fragmenten van Berossus' werk over de Babylonische geschiedenis en godsdienst, de *Babyloniaca*, en van Philo van Byblos' geschrift over de Phoenicische historie en religie. Beide werken laten zien, dat de Griekse filosofie en wetenschap in het Seleucidenrijk werd beoefend en daar invloed oefende op de godsdienstige mythen en priesterlijke wijsheid, die in Grieks gewaad tot het geestesgoed der antieke wereld gingen behoren.

Om Rome's invloed op en bijdrage aan dit rijk geschakeerde cultuurpatroon van het Seleucidische Syrië te kunnen bepalen, is een duidelijk beeld van de voorafgaande periode een *conditio sine qua non*, om veranderingen en de oorzaken daarvan te kunnen vaststellen. Hoewel we de politieke geschiedenis van de hellenistische rijken goed kennen, is hun cultuur slechts fragmentarisch bekend, waardoor vergelijkingen hachelijk worden. Daar ligt de eigenlijke reden van alle discussies over aard en karakter van vele cultuuruitingen in Romeins Syrië en de invloeden, die daarop gewerkt hebben.

Dit probleem wordt nog gecompliceerd, doordat de Romeinen dragers waren van een eigen variant van de hellenistische beschaving, die niet zonder reden de Grieks-Romeinse wordt genoemd. Op het gebied van architectuur, beeldhouwkunst, filosofie en wetenschap waren de Romeinen erfgenamen en voorzetters der hellenistische tradities, zodat het ook in Syrië moeilijk is vast te stellen, of bepaalde culturele uitingen

te danken zijn aan de invloed der Romeinen dan wel een voortzetting vormen van aanwezige culturele tradities, waarvan we vroegere uitingen door de spelingen van het historisch toeval niet kennen.

Het ontbreken van een uniforme cultuur in Syrië zelf is een verdere complicerende factor, die gedeeltelijk samenhangt met het grote verschil in geografische gesteldheid in het gebied en met invloeden vanuit Anatolië en Mesopotamië, die zich sterker in het Noorden deden voelen dan aan de kust. De kustvlakte is het domein der oude Phoenicische steden, waar de Griekse invloed zich reeds ver voor de komst van Alexander door de bestaande handelsbetrekkingen deed gelden. Ook in de Romeinse tijd bewaarden deze steden een betrekkelijk grote autonomie en een goed deel van het Phoenicisch erfgoed. In het Syrische binnenland met zijn vruchtbare vlakten en welvarende steden was de invloed der Aramees sprekende bevolking met haar eigen culturele tradities veel sterker. Aan de rand van en in de Syrische steppe was het Arabische element sterk vertegenwoordigd doordat de semi-nomadische woestijnbewoners zich daar vestigden. Emesa werd geregeerd door een dynastie van Arabische herkomst en hetzelfde was het geval in Edessa in Noord-Mesopotamië. In de Hauran ten Zuiden van Damascus was de Nabateese invloed overwegend; het gebied maakte lange tijd deel van het Nabateeënrijk uit. Daarnaast lagen grote delen van Syrië binnen de culturele invloedssfeer van Babylon, de metropool van Mesopotamië met haar geheel eigen variant van de hellenistische beschaving. Deze gevarieerdheid van het culturele spectrum maakt het noodzakelijk voor elke regio de vraag naar de invloed der Romeinen apart te stellen. Voor Syrië als geheel is hij wel te stellen, maar nauwelijks bevredigend te beantwoorden.

Romeins bestuur

De Romeinse invloed in Syrië was werkzaam binnen het kader van de bestuurlijke structuur, die de creatie van de Provincia Syria met zich bracht. Het administratief-militaire apparaat liet wegen aanleggen, waarvan we vele mijlstenen kennen, bouwde castra en castella voor de minimaal drie legioenen die permanent in Syrië waren gelegerd en de Romeinse fiscus was actief in wat als een der rijkste provincies van het Imperium gold. Dit alles betekende niet het brengen van de zegeningen der Grieks-Romeinse beschaving naar een barbaars land, zoals met enig recht van Rome's optreden in Brittanië en Gallië kan worden beweerd, maar het aanbrengen van een bestuurlijk-militaire structuur bovenop

een zowel sociaal als cultureel uiterst gecompliceerde samenleving met oude en hechte tradities. Rome liet bestaande bestuurlijke vormen zoveel mogelijk intact, maar oefende een laatste controlerende en beslissende bevoegdheid uit door het alom tegenwoordige ambtenarenapparaat van de *legatus*, die gouverneur der provincie was.

De bestuurlijke eenvormigheid van het Imperium vond haar ideologie in de keizercultus, die ten tijde van Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.) in vele steden van Syrië ingang vond. De goddelijke eer, die het Oosten gewend was heersers en helden te bewijzen vormde een goede voedingsbodem voor deze cultus, die de banden tussen de lokale aristocratie en het keizerlijke hof versterkte. Een Griekse inscriptie uit Apamea maakt melding van een prins Dexandros, die tijdens het leven van Augustus hogepriester van de keizercultus in de provincie Syrië was. Een lokale priester van Caesar Augustus komen we tegen in Arados en andere inscripties, o.a. uit Sidon, noemen de hogepriester van Rome en Augustus, wat de officiële benaming van de keizercultus in Syrië was. Reeds in de augusteïsche tijd vonden in het kader van deze cultus spelen plaats door het koinon georganiseerd.

Een goed voorbeeld van het bovenstaande is de politieke verhouding tussen Rome en Palmyra, waarvan het karakter niet geheel en al duidelijk is. Tijdens zijn verblijf in het Oosten zond Germanicus in het jaar 18-19 n.Chr. een Palmyrener Alexandros op een politieke missie naar de Perzische Golf, waar de Palmyreners handelsfactorijen hadden. Het fragmentarische karakter van de desbetreffende inscriptie maakt het onmogelijk de preciese aard van zijn opdracht te leren kennen. In dezelfde tijd liet Minucius Rufus, de legaat van de Legio X Fretensis, een groep beelden van keizer Tiberius, Drusus en Germanicus oprichten in de Bêltempel van Palmyra. Het is niet uitgesloten, dat het oprichten van dit keizerbeeld onderdeel was van de keizercultus in Palmyra, waarmee de priesters van Bêl bemoeienis hadden zoals uit latere inscripties blijkt. In ieder geval had Palmyra een *Caesareum*, waarvan de locatie onbekend is. Romeinse mijlstenen in de buurt van Palmyra gevonden geven aan, dat de Romeinse magistratuur de grenzen van de regio Palmyrena nauwkeurig vastlegde in de eerste helft van de eerste eeuw. Uit het jaar 58 n.Chr. dateert een Palmyreense grafsteen van Lucius Spedius Chrysanthus, die het ambt van *publicanus* in de oase uitoefende. De Romeinen inden dus belasting te Palmyra. Dat blijkt eveneens uit een aantal teksten, dat de *curator rei publicae* van Palmyra vermeldt, die met name belast was met het regelen van bestuurlijke en financiële aangelegenheden. Het belang van de stad bracht mee, dat deze curator uit de rangen der senatoren

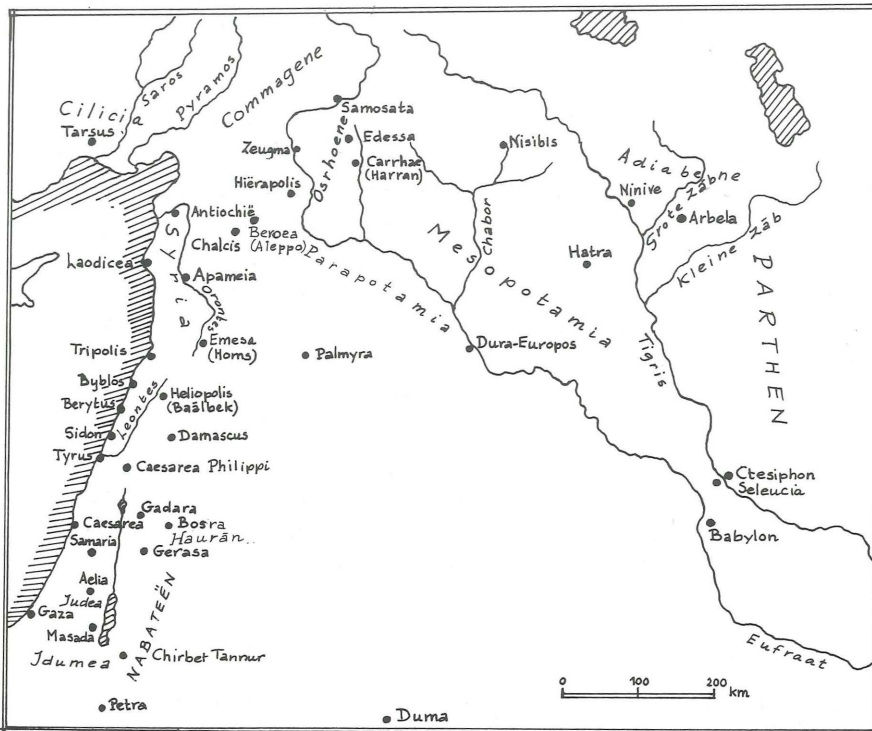

Fig. 24. Syrië-Palestina met aangrenzende gebieden rond het begin van onze jaartelling.

afkomstig was en de titel van *legatus* (van de keizer) voerde. De regelende bevoegdheid van Rome op financieel gebied is vastgelegd in het zogeheten Palmyreense toltarief, de omvangrijkste Palmyreense tekst, die door de Russische prins Abamelek Lazarev werd gevonden en zich thans in Leningrad bevindt. Het regelt de belastingtarieven op in Palmyra gebruikte goederen en legt in dit verband de rechten der *publicani* nauwkeurig vast. Onderdeel van het tarief is een edict van de Romeinse stadhouder C. Licinius Mucianus (67-69 n.Chr.), dat bestaande regelingen verduidelijkt. Vóór 67 hadden de Romeinen dus belastingrechten in Palmyra, terwijl daarnaast de Palmyreense *boulè* of *senatus* eigen bevoegdheden op dit terrein had.

In het midden van de tweede eeuw — dus na het bezoek van keizer Hadrianus in 129 — had Palmyra een Romeins garnizoen, dat in een *castra* buiten de stad gelegd was. Het is echter waarschijnlijk, dat ook reeds in de eerste eeuw Romeinse legeronderdelen in of bij Palmyra gelegerd waren, waarvan de officieren soms als arbiter in burgerlijke aangele-

genheden optraden. Palmyra had dus hoogstwaarschijnlijk de status van een vrije stad, hoewel de aanduiding *Palmyra libera* (nog) niet in de inscripties is gevonden. In de tweede eeuw krijgt de stad de status van *colonia*. Reeds vóór 212, het jaar van de *Constitutio Antoniana*, had een beperkt aantal Palmyreense families een Romeins gentilicium; daarna wemelt het van de Iulii Aurelii. Aan Palmyra laat zich de werking van de Romeinse gezagsstructuur, die zozeer bijdroeg tot de uniformering van het Imperium, dus goed demonstreren. Hoever reikte Rome's invloed echter in de sociaal-culturele sfeer van de bevolking der provincies? Was het ogenschijnlijk zo uniforme Imperium, waar je van York naar de Euphraat kon reizen met kennis van één taal en waar je overal hetzelfde urbane patroon ontmoette van een senaatsgebouw, een caesareum, tempels, een theater en een forum met de onvermijdelijke Romeinse ambtenaren en militairen, wel zo eenvoudig als het leek? Locale culturen en tradities hadden waarschijnlijk een taai leven en bestonden ongewijzigd verder onder het Romeinse kleed, zoals het confectiecostuum naar Europese snit van een hedendaagse Syriër geen Europeaan maakt.

Bouwkunst

Op één gebied was Rome's zege evident, dat der bouwkunst, hoewel resten van oudere tradities ook daar bewaard bleven. De Pax Romana bracht Syrië grote welvaart, die in enorme bouwprogramma's tot uitdrukking kwam. De stedelijke architectuur is geheel Grieks-Romeins, zoals blijkt uit de archeologische resten in Gerasa in de Decapolis, in Apamea, in Damascus en Antiochië. Beyrouth was een Romeinse colonia — Colonia Julia Augusta Felix Berytus — waar Marcus Agrippa zijn Gallische en Macedonische veteranen vestigde, zodat een bescheiden plaats uitgroeide tot een belangrijke stad, centrum van Romeins recht met een befaamde rechtsschool, waar Latijn de voertaal was. De weinige archeologische resten in het centrum van het hedendaagse Beyrouth tonen dit Romeinse karakter overduidelijk. Hetzelfde is het geval met Baalbek-Heliopolis, waar Julius Caesar de veteranen van de Legio Macedonien-sia en de Legio Augusta woning verschafte. Ook later trokken veteranen van Berytus naar Heliopolis, waar zij een *Pagus Augustus* vormden binnen de inheemse bevolking. Het enorme tempelcomplex van de triade van Heliopolis werd eveneens op keizerlijke instigatie en met keizerlijke middelen gebouwd. De grote Jupitertempel werd omstr. 60 n.Chr. voltooid en keizer Hadrianus (117-138) liet de ronde Venustempel, colonnaden en publieke gebouwen construeren. Baalbek was befaamd om zijn orakel,

dat herhaaldelijk door de Romeinse keizers werd geraadpleegd en tot ver in de christelijke tijd bleef functioneren.

In de Hauran getuigen de stadspoorten, resten van colonnaden en het grote theater van Bosra van de Romeinse bouwkunst in de tweede eeuw toen Bosra de hoofdstad was van de Provincia Arabia, die in 106 n.Chr. door annexatie van het Nabateërrijk werd gevormd. Het pittoreske tetrapylon van Qanawath-Phillippopolis getuigt nog heden van het Romeinse verleden van deze stichting van keizer Phillipus Arabs (244-249) evenals het Romeinse plaveisel en fraaie mozaïeken.

Het beste komt de Romeinse bouwkunst tot uiting in Palmyra, waar vanaf het begin van onze jaartelling een ambitieus urbanisatieprogram werd uitgevoerd begunstigd door de economische bloei onder het Romeinse gezag. De colonnaden, gebouwd op het tracé der voormalige stadsmuren, zijn zuiver Grieks-Romeins evenals het tetrapylon en het later gebouwde theater. 'Onorthodoxe' Corinthische kapitelen, die hier worden gevonden, evenals b.v. later in de Hauran, zijn een provinciaal verschijnsel. In de Palmyreense tempelbouw komen echter andere elementen naar voren, waar de Romeinse architectuur zich moet aanpassen aan godsdienstige tradities, waarvoor de Grieks-Romeinse tempel niet was bedoeld. Het gehele Syrische gebied kent tientallen grotere of kleinere tempels uit Romeinse tijd, waarvan de *Bêl-tempel te Palmyra* een der grootste en best bewaarde is (fig. 25). De bouw werd onder keizer Tiberi-

Fig. 25. De in 32 A.D. ingewijde cella van het heiligdom van Bêl te Palmyra. Een tempel met peristylum in Grieks-Romeinse stijl met de ingang asymmetrisch in de lange westwand in de traditie van de Mesopotamische 'Breitraumtempel'. Let op de trapmerlonen.

us (14-37) begonnen en de inwijding der *cella* vond plaats op de 6e Nisan van 32 n. Chr., een dag die valt binnen de periode, waarin het Babylonische Nieuwjaarsfeest werd gevierd. De constructie der porticos binnen de temenos van ongeveer 200 m. in het vierkant nam nog ongeveer twee eeuwen in beslag, gelijk de bouw van een middeleeuwse kathedraal. Deze Bêl-tempel verving een hellenistische voorganger. Talloze fragmenten van decoratie en sculptuur uit het vroegere heiligdom werden in een fundatie aangetroffen en geven een goed inzicht in wat zich onder Romeinse invloed wijzigde. Deze fragmenten behoren thuis in de traditie van het Syrisch-Mesopotaams hellenisme van de Seleucidentijd en verwijzen niet naar het Westen. De bouw van de nieuwe tempel kwam met keizerlijke hulp tot stand, de architecten dragen alle Griekse namen en kwamen waarschijnlijk uit Noord Syrië, terwijl ook de bouwlieden en beeldhouwers van elders kwamen gezien de hoge kwaliteit van hun werk, zoals die tevoren in Palmyra ongekend was. De *cella* zelf is een Corinthische dipteros, waarvan de decoratie een grote gevarieerdheid toont, die overal elders in Romeins Syrië o.a. te Baalbek-Helipolis parallellen heeft. De op het dak geplaatste merlonen gaan echter terug op Achaemenidische voorbeelden (fig. 26). Het bouwwerk vertoont echter bijzonderheden, die geenszins in de tradities van de Romeinse bouwkunst horen. De toegang tot de *cella* is asymmetrisch geplaatst in de westelijke lange wand. Aan de noord- en zuidzijde van de *cella* bevindt zich een *adyton* of *thamos*; het noordelijke bevatte oorspronkelijk een beeld of relief van de triade van de

Fig. 26. Een gereconstrueerd trapmerlon van de *cella* van de Bêl-tempel te Palmyra. Een restant van Achaemenidische tradities in de Syrische architectuur.

god Bêl, het zuidelijke waarschijnlijk een *lectisternium*, dat in de jaarlijkse processie van Bêl werd meegedragen. Het dak van de tempel was via trappen toegankelijk en diende voor het verrichten van astronomische en astrologische waarnemingen. Het Grieks-Romeinse tempeltype werd dus aangepast aan lokale tradities, die relatie hebben met het Mesopotaamse type van de *Breitraumtempel*. De naam Bêl is een *interpretatio babyloniaca* van de lokale god Bôl (= Baäl) en mythe en cultus van Bêl tonen eveneens Babylonische invloeden. Bêls feest werd gevierd in Nisan (= April), wanneer de schepping der wereld door de overwinning op een chaosmonster werd gereactualiseerd. Deze voorwereldlijke godenstrijd is afgebeeld op een der met reliefs gesierde dwarsbalken, die het plafond van het peristylum van de tempel droegen. De stijl van deze reliefs wordt gekenmerkt door de zogeheten frontaliteit, die één der voornaamste conventies van de zgn. Parthische kunst is, waarvan deze reliefs tot de vroegste uitingen behoren (fig. 27).

De in de eerste helft van de tweede eeuw in Palmyra gebouwde *tempel van Allât* laat op andere wijze zien, hoe de Romeinse bouwkunst in dienst van een inheemse cultus werd gesteld (zie voor deze tempel ook H. J. W. Drijvers, *Phœnix* 21, 1975, 15-34, met fig. 4-12). Deze Corinthische prostylos-tempel, met vier zuilen in het front van de vestibule, verving

Fig. 27. Reliëf van de strijd der goden tegen het chaosmonster, dat eens één der dwarsbalken van het peristylum van de Bêl-tempel te Palmyra sierde. Eén der vroegste voorbeelden van de frontaliteit in de Palmyreense beeldhouwkunst (Palmyra; vóór 32 A.D.).

een ouder heiligdom bestaande uit een cultusnis met relief van de godin en een altaar daarvoor. De decoratie van deze cultusnis is vergelijkbaar met de in de Bêl-tempel gevonden fragmenten. Ook fragmenten van vroege sculptuur werden in de fundaties aangetroffen, die de frontaliteit niet als specifiek kenmerk tonen. De decoratie van de nieuwe Allât-tempel is zuiver Grieks-Romeins, zoals het enige bewaarde pilasterkapiteel laat zien. Bij de bouw van de tweede-eeuwse tempel werd zijn voorganger volledig in het interieur geïntegreerd, zodat het grote altaar vóór de cultusnis nu binnen de cella kwam te staan, hetgeen hoogst ongebruikelijk is in een Grieks-Romeinse tempel. Het laat zich slechts verklaren als een combinatie van religieus traditionalisme met de introductie van bouwvormen, die niet adequaat zijn aan de religieuze functie, waarvoor ze moeten dienen. Het proces der romanisering schrijdt nog verder voort, wanneer het oorspronkelijke cultusrelief wordt vervangen door een geïmporteerde marmeren copie van Athena Parthenos, die geplaatst onder een baldakijn als nieuw cultusbeeld van Allât dienst doet. Analoge syncretistische verschijnselen doen zich in nagenoeg alle bekende Syrische tempels uit de Romeinse tijd voor, zelfs in Baalbek-Heliopolis, waar het torenhoge monumentale altaar teruggaat op de typisch semitische gewoonte van het offeren aan Baäl op de hoogten.

Beeldhouwkunst

De beeldhouwkunst in Romeins Syrië vertoont een grotere geschaardheid dan de architectuur. De steden aan de kust en een centrum als Antiochië bezaten beeldhouwerswerkplaatsen, waar van geïmporteerd marmer reeksen copieën van klassieke werken werden vervaardigd, zoals ook in Italië geschiedde. Vondsten van sculptuur in Sidon en Tyrus en de in laatstgenoemde plaats in grote getale gevonden sarcophagen onderscheiden zich in niets van wat in het westen van het Imperium wordt aangetroffen. Vandaar werden marmeren beelden soms naar het binnenland verkocht, zodat we ze in Palmyra en zelfs in Hatra in Noord-Mesopotamië vinden.

Een tweede artistieke zône wordt gevormd door de reeks van belangrijke steden in het syrische binnenland van Soueida en Bosra in de Hauran tot Beroea-Aleppo in het noorden. Speciaal de Hauran produceerde een eigen provinciaalse variant van de Grieks-Romeinse sculptuur, vervaardigd van het locale zwarte basalt. Enerzijds zijn het beelden vervaardigd naar het voorbeeld van beroemde meesterwerken, zoals een Athena-beeld uit de Hauran, dat echter veel minder elegant is dan het Griekse

model, maar daarzonder nimmer zou zijn ontstaan (fig. 28). Bovendien ontbreekt in deze sculptuur elk spoor van de stijlkenmerken van de Parthische kunst als de frontaliteit. Het is een kunst die ontstond met de Romeinse overheersing van het voormalige Nabateese gebied en duurde

Fig. 28 (links). Basalten beeld van Pallas Athene uit de Hauran (Damascus, Museum; 1e of 2e eeuw A.D.).

Fig. 29 (rechts). Basalten reliëf uit de Hauran dat de Nabateese god Dusares voorstelt. Een typisch voorbeeld van lokale sculptuur uit Romeins Syrië (Damascus, Museum; 1e of 2e eeuw A.D.).

zolang het paganisme in deze streken een factor van betekenis was. Zijn invloed reikte tot ver in het Overjordaanse gebied, waar de beelden van de tempel van Chirbet Tannur naar het voorbeeld van de Grieks-Romeinse beeldhouwkunst zijn vervaardigd en analoge provinciale kenmerken vertonen. Daarnaast kent de Hauran een 'primitivistische' kunst van beelden en reliefs, onhandig en onbeholpen vervaardigd, die lokale tradities verenigt met ver verwijderde klassieke voorbeelden (fig. 29). Het westen van het Imperium kent ook dit samengaan van een provinciale variant van de 'grote' kunst met een volkskunst. Ook uit Damascus, Homs en Aleppo kennen we voorbeelden van een provinciale grieks-romeinse kunst vervaardigd van het plaatselijk gevonden materiaal — in Noord-Syrië eveneens basalt —, die onder invloed van de grote Rijkskunst ontstond (fig. 30). Zelfs verder naar het Oosten in Noord-Mesopotamië toont de graf- en andere sculptuur nog deze provinciale kenmerken, die hun herkomst uit het Westen geenszins verloochenen (fig. 31). Daarnaast kent Edessa kunstuitingen, die qua stijlconventies verwant zijn aan de kunst van Palmyra, Dura-Europos, Hatra en eventueel andere steden in en aan de rand van de Syrisch-Mesopotamische steppe. Sinds M. I. Rostovtzeff pleegt men deze kunst de Parthische te noemen, die een eigen wijze van afbeelden kent, die duidelijk van de Romeinse kunst in Syrië onderscheiden is. In tegenstelling tot de klassieke kunst, die dynamisch en verhalend is en dat karakter in zijn weergave uitdrukt, is de Parthische kunst statisch en rigide, reduceert handelingen tot statische scènes en kent dientengevolge een hiëratische frontaliteit, die de relaties tussen de afgebeelde figuren opoffert aan die tussen de afgebeelde en de beschouwer. De eerste voorbeelden van deze karakteristieke kunst zijn de reliefs van de Bêl-tempel in Palmyra, maar nagenoeg alle bekende Palmyreense ex-voto reliefs en grafbeelden vertonen dezelfde kenmerken, evenals de sculptuur uit Dura-Europos en Hatra. Deze frontaliteit manifesteert zich vanaf het begin onzer jaartelling, dus vanaf de periode dat Rome zich intensief met Syrië bezighoudt. Palmyreense sculptuur van vóór het begin onzer jaartelling beeldt mensen en goden ook en profil af (fig. 32). Rostovtzeff zocht de oorsprongen van dit stijlkenmerk in het Oosten, en zag zelfs verwantschap met de kunst der centraal-aziatische steppevolkeren. De frontaliteit zou derhalve een typisch oriëntaals element zijn, dat door de Parthen naar het Westen werd gebracht. H. Seyrig zag sterke invloeden vanuit Seleucia-Ctesiphon en het oosters hellenisme, dat daar sinds de dagen van Alexander en de Seleuciden vorm kreeg, welke opvatting door D. Schlumberger in zijn bekende studie over de nakomelingen der Griekse kunst in het Oosten ver-

Fig. 30 (links). Basalten reliëf van een gevleugelde Nikè, die een krans aanreikt. Provinciale kunst uit Noord-Syrië in de Romeinse tijd (Museum van Aleppo).

Fig. 31 (rechts). Reliëf uit Hatra met een voorstelling van Hercules met knots en leeuwvel. Een voorbeeld van 'menging' van Grieks-Romeinse en lokale tradities, die gedeeltelijk op Assyrische voorbeelden teruggaan (Baghdad, Museum; 2e of 3e eeuw).

der werd ontwikkeld. E. Will daarentegen zag ook de frontaliteit als een lokale ontwikkeling van stijlconventies, die slechts in de Grieks-Romeinse kunst worden aangetroffen. Ook hier worden we weer geconfronteerd met het bekende alternatief 'Orient oder Hellas'.

De kunst van het eigenlijke rijk der Parthen is grotendeels onbekend, maar zowel de kunst der Achaemeniden, hun voorgangers in het Iraanse gebied, als die der Sassaniden, die de heerschappij der Parthische Arsakiden in 240 A.D. opvolgden, is door talloze werken bewaard gebleven. De Achaemenidische kunst, die een typisch eclectisch karakter heeft, toont goden en mensen doorgaans en profil af, zoals de reliëfs in Persepolis en

Fig. 32. Een reliëf uit Palmyra van een processie van priesteressen, afkomstig uit de fundaties van de Bêl-tempel, en daterend uit de 1e eeuw v.Chr., toen de frontaliteit nog niet overheersend was in de Palmyreense sculptuur.

de rotsreliëfs in Naqs-i-Rustam duidelijk demonstreren. Ook de Sassaniden kennen niet de frontaliteit in de vele bewaard gebleven rotsreliëfs, zoals dat van de in 259 verslagen Romeinse keizer Valerianus geknield voor koning Shapur als één onder vele laat zien. Indien de frontaliteit een zuiver Iraans stijlkenmerk zou zijn, is het vreemd, dat dit in de Sassanidische kunst volkomen afwezig is, gezien het sterk nationalistische karakter van de gehele Sassanidische cultuur, die in hoge mate teruggrijpt op oude Iraanse tradities en die in ere herstelt. De weinige kunstwerken uit de Parthische periode tonen evenmin deze frontaliteit, maar zijn veeleer producten van het oosters hellenisme, dat de Parthen als 'philhellenen' als culturele erfenis bewaarden. Met name de Parthische munten zijn hiervoor een duidelijke illustratie.

De conclusie schijnt zich dus op te dringen, dat de zogenaamde Parthische kunst niets met de Parthen en veronderstelde artistieke tradities in het Oosten uitstaande heeft, maar een lokaal verschijnsel in en rond de

Syrische steppe is, dat samenhangt met de herleving van bouwkunst en sculptuur in het begin onzer jaartelling onder de aegis van de Pax Romana. In de Grieks-Romeinse kunst is de frontaliteit immers niet afwezig, hoewel niet overheersend. Speciaal goden of personen van hoge rang of verdienste worden soms en face afgebeeld om de beschouwer van hun belangrijkheid te doordringen. Het is een manier van afbeelden, die een relatie wil leggen tussen de afgebeelde(n) en de toeschouwer en niet in de eerste plaats de onderlinge relatie tussen alle afgebeelde figuren wil weer geven. Het reliëf met de afbeelding van de godenstrijd tegen het chaosmonster uit de Bêl-tempel laat niet de onderlinge verbondenheid der goden zien in hun gemeenschappelijke strijd, maar beeldt hen naast elkaar staande frontaal af, zodat het verhalende karakter van deze mythische gebeurtenis in de plastische weergave ervan volkomen ontbreekt. Gebeurtenissen worden feiten, waarmee de toeschouwer wordt geconfronteerd en de godengeschiedenis wordt tot een hiëratische weergave van een andere werkelijkheid, die door de rigide frontale uitbeelding eerbied en ontzag afdwingt, waarop de goden recht doen gelden. Het bekende reliëf van de triade van Baälshamên, de Heer van de Hemel, dat in het Louvre te zien is (fig. 33), toont de volle goddelijke macht van de in militair costuum gestoken goden, die zo hun aardse vereerders in de gevaren van het bestaan beschermen.

Dat de frontaliteit in dit gebied tot de uitsluitende artistieke norm werd verheven, is een locale, provinciale ontwikkeling van één element der Grieks-Romeinse kunst, dat kennelijk bijzonder goed aansloot bij wat in Palmyra en elders als wezenlijk werd ervaren. Enerzijds sluit dit stijlkenmerk goed aan bij karakter en functie der daar heersende religies, waar het persoonlijke karakter der goden terugtreedt achter hun rol van metafysische beschermers en goddelijke ordebewaarders. Anderzijds is het een artistieke traditie, die uitsluitend het zelfbewustzijn der Palmyreense bourgeoisie tot uitdrukking brengt, die speciaal in haar grafmonumenten het nageslacht wilde overtuigen van het gewicht van ieder individueel familielid, dat ons vanaf zijn grafreliëf ernstig aanstaart. Eigenlijk zijn de religieuze en de funeraire kunst de enige gebieden, waar de frontaliteit dominant was. De mozaïekkunst is geheel in de Romeinse traditie, terwijl de grafmozaïeken in Edessa wel de frontaliteit consequent hebben doorgevoerd. Stijlconventies beantwoorden ook aan culturele ,value systems'.

Fig. 33. Reliëf van de triade van de god Baälshamên. De goden zijn nog gekleed in een hellenistisch kuras. Goed voorbeeld van de 'Parthische' frontaliteit (Louvre; 1e helft 1e eeuw A.D.).

Godsdienst

Indien Rome dus indirect aan de iconographie der Syrische religies heeft bijgedragen, is de vraag gewettigd, of het Romeinse westen ook direct godsdienstige invloed heeft uitgeoefend. Het antwoord moet zonder meer negatief luiden. De traditionele Syrische culten bleven in de Romeinse tijd ongewijzigd, zelfs indien de cultus van de Hadad van Heliopolis zich in het Romeinse Rijk verbreidde als die van Jupiter Heliopolitanus. De Venus van de Heliopolitaanse triade is een echte-Dea Syria en het derde lid, Mercurius of Bacchus, is een karakteristieke 'dieu-fils' met zorg voor vegetatie en kleinvee. Het beeld van deze Mercurius of Hermes met een lam op zijn schouders heeft model gestaan voor de iconographie van de Goede Herder in het Christendom (fig. 34).

De Romeinse soldaten bezochten de lokale tempels. Daaraan is een tweetalige Grieks-Latijnse inscriptie te danken, die in het Westelijk stads-

Fig. 34 (links). Een terracotta van de god Hermes van Baälbek met een ram op zijn schouders. Typisch provinciale kunst uit West-Syrië (Museum Beyrouth; 1e of 2e eeuw A.D.).
 Fig. 35 (rechts). Basalten reliëf van Mithra tauroktonos uit Si'a in de Hauran; provinciale sculptuur (Damascus, Museum; 2e eeuw A.D.).

deel van Palmyra werd gevonden en betrekking heeft op de cultus van Baälshamên. Waar het Grieks *theos hypsistos* gebruikt noemt het Latijn de god Iupiter Optimus Maximus, opdat de Syrische Baäl een plaats krijgt binnen het godsdienstig referentiekader van de Romein.

De verering van Mithras is in Syrië niet inheems, maar door de Romeinse militairen ingevoerd. Zo vinden we een Mithraeum in Sidon aan de kust, in Si'a in de Hauran en het meest oostelijke is dat in Dura-Europos, dat in 165 n.Chr. door de Romeinen op de Parthen werd veroverd en een groot garnizoen herbergde. Daar bezochten zelfs Palmyreense soldaten het Mithraeum (fig. 35), hoewel Dura-Europos ook een tempel der Palmyreense goden had.

Syrië's bijdrage tot de godsdienstige geschakeerdheid van het Romeinse rijk was daarentegen veel groter. Overal waar de Syrische kooplieden, soldaten of slaven kwamen namen ze hun eigen godsdienst mee en practiseerden die. Doorgaans bleven de aanhangers tot Oriëntalen beperkt, zodat van een allesoverheersende invloed der

Syrische culten en theologie op het Romeinse paganisme van latere tijd, zoals die door F. Cumont werd aangenomen, geen sprake kan zijn. Als keizer Elagabal, telg uit een Emeseens priestergeslacht, de verering van zijn gelijknamige zonnegod tot staatscultus verheft en de zwarte betyl, die Elagabal symboliseert, naar Rome laat voeren, heeft dat slechts minimale sporen in de Romeinse godsdienst nagelaten, hoewel de verering van de Sol Invictus, vijftig jaar later door Aurelianus geïnstitutionaliseerd, grote aanhang verwerft.

Taal

De kennis van Rome's taal het Latijn was in Syrië eveneens zeer beperkt, waar Grieks en Aramees gangbaar bleven. Afgezien van een enkele verspreide grafinscriptie van een legionair op de duizenden Griekse en Aramese inscripties uit Syrië, kennen we slechts een behoorlijk aantal Latijnse teksten uit Heliopolis-Baalbek, waar een Romeinse veteranenkolonie was gevestigd. In de rechtsschool van Berytus was Latijn de taal van het onderwijs, maar overigens was de kennis ervan beperkt, zodat zeer weinig Latijnse woorden in het Aramees werden overgenomen, waarvan *legio* de voornaamste is! De Byzantijnse historicus Zosimus verhaalt als iets zeer bijzonders, dat de Palmyreense koningin Zenobia Latijn kende en haar zonen daarin onderricht liet geven, maar dat zal ongetwijfeld met haar ambities voor de keizerstroon hebben samengehangen. De kennis van de Latijnse literatuur was ongetwijfeld beperkt tot de ambtenaren van Romeinse origine, zodat daarvan in Syrië totaal geen sporen zijn aan te treffen, hoewel de Griekse literatuur en wetenschap er alom werd onderwezen.

Rome schiep in haar keizerlijke Provincia Syria allereerst een bestuurlijk-militair kader, dat veiligheid en vrede verschafte, zodat de economie opbloede. Na de eindeloze oorlogen onder de Seleuciden ontstond daardoor een culturele renaissance onder de Pax Romana, waaraan Rome door grote bouwprogramma's te initiëren en financieel te steunen indirect een groot aandeel had. Het is derhalve niet verwonderlijk, dat met name op het gebied der architectuur de Romeinse bouwkunst in Syrië dominant is met enkele rudimenten van andere tradities en vroegere perioden. Overigens was de Romeinse invloed op het traditionele patroon van menselijk handelen en scheppen, dat cultuur wordt genoemd, gering. Het Romeinse systeem verschafte een kader, dat controlerend werkte, maar daarbinnen grote vrijheid liet. Het is daarom significant voor Rome's handelen in de wereld, dat het leger, de

krachtigste exponent van haar uniformerend bestuurlijke en militaire optreden, tegelijkertijd een bonte scala van godsdienstige practijken toont, waarvan de Syrische culten door het grote aantal oriëntaalse soldaten een belangrijk deel vormen. Rome's belangrijkste bijdrage tot de cultuur van Syrië was, dat zij het hele Imperium voor Syrië's cultureel-godsdienstige invloeden openstelde. Deze hebben in het proces van culturele verandering dat de Laat Antieke Oudheid kenmerkt een fundamentele rol gespeeld, die uiteindelijk het Imperium Romanum tot een Imperium Christianum maakte.

Groningen

H. J. W. DRIJVERS

Bibliographie

- Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, hrsg. v. H. Temporini - W. Haase, Teil I, Bd. II, 8, *Politische Geschichte; Provinzen und Randvölker: Syrien, Palästina, Arabien* (Berlin 1977), met bijdragen van o.a. J. Lassus, J. Balty, E. Frézouls, H. Bietenhard, A. Negev en H. J. W. Drijvers.
- P. Brown, *The World of Late Antiquity from Marcus Aurelius to Muhammad* (London 1971).
- M. A. R. Colledge, *The Art of Palmyra* (London 1976).
- H. J. W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa* (EPRO 82; Leiden 1980).
- F. M. Heichelheim, 'Roman Syria', in: *An Economic Survey of Ancient Rome*, ed. T. Frank, Vol. IV (Baltimore 1938), 121-257.
- C. Hopkins, *Topography and Architecture of Seleucia on the Tigris* (Ann Arbor 1972).
- A. Kempinski - M. Avi-Yonah, *Syrien-Palästina II* (Archaeologia Mundi; München-Genf-Paris 1978).
- F. E. Peters, *The Harvest of Hellenism. A History of the Near East from Alexander the Great to the Triumph of Christianity* (London 1970).
- J.-P. Rey-Coquais, 'Syrie romaine de Pompée à Dioclétien', in: *Journal of Roman Studies* 68 (1978), 44-73.
- M. Rostovtzeff, 'La Syrie romaine', in: *Revue Historique* 60 (1935), 1-40.
- D. Schlumberger, 'Les gentilices romains des Palmyréniens', in: *Bulletin d'études orientales* IX (1942-43), 54-82.
- D. Schlumberger, *L'Orient hellénisé. L'art grec et ses héritiers dans l'Asie non méditerranéenne* (Paris 1970).
- H. Seyrig, *Antiquités syriennes*, 6 bd. (Paris 1934-1966).
- Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit* (Beiheft der Bonner Jahrbücher 40, 1980).
- E. Will, 'Art parthe et art grec', in: *Études d'archéologie classique II, Annales de l'est* (Paris 1959), 125-146.
- E. Will, 'La Syrie romaine entre l'occident gréco-romain et l'orient parthe', in: *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques* (= Huitième congrès international d'archéologie classique, Paris 1963; Paris 1965), 511-526.

EERSTE ONTMOETINGEN TUSSEN ROME EN DE JODEN

In deze reeks van lezingen gaat het om een antwoord op de vraag „Hoe sterk was de invloed van de Romeinen op de culturen van het Oude Nabije Oosten?“. Laat deze formulering op zich zelf al iets aanvoelen van de problemen en onduidelijkheden waarmee iedereen zich geconfronteerd ziet, die met dit thema in het algemeen bezig wil zijn, zo zal de speciale probleemstelling over de Romeinse invloed op het Jodendom deze onzekerheid nog verveelvoudigen. Ook al vermeldt Richard D. Sullivan „the steady appearance of books on Judea in contrast to the prevailing situation with regard to the other dynasties”¹⁾, over de culturele invloed op het Jodendom van de kant van de Romeinen is desondanks niet bijster veel geschreven. Dat heeft enige redenen, die wij duidelijk moeten formuleren, om inzicht in onze problematiek te krijgen.

Een moeilijkheid, waarmee wij geconfronteerd zijn, is de volgende: De Joden staan ons meestal voor ogen als een volk, dat tegenover de Romeinen bijzonder fel en langdurig verzet heeft gepleegd. Wanneer de Joden niet actief in bloedige oorlogen en opstanden tegen de Romeinen verwikkeld waren, hebben zij zich afstandelijk gedragen tegenover de Romeinse cultuur en noch contact gezocht met noch zich blootgesteld aan de invloed van het boze „Edom”, met welke naam Rome in de Talmoed vaak aangeduid wordt²⁾. De literatuur die velen van ons van kindsbeen af kennen — het Nieuwe Testament en misschien ook de berichten van de Joodse geschiedschrijver Josephus, waarvan vroeger in elk Nederlands huis een of andere vertaling aanwezig was, vaak voorzien van mooie gravures — hebben ons dat ingeprint. Wij hebben deze visie overgenomen met onze christelijke overlevering. Maar zij werd ook bevestigd door de antieke auteurs, die wij op school gelezen hebben, zoals Tacitus³⁾ en Horatius⁴⁾. Zij hebben spottend of geërgerd geschreven over de kloof, die in hun tijd bestond tussen de antieke cultuur en het leven der Joden. Daarom leek voor vele geleerden deze vraag òf überhaupt niet te bestaan òf van meet af al beantwoord.

De tweede moeilijkheid ligt in de bijzondere geographische situatie van de Joden. Sinds de 16e eeuw hebben de geleerden steeds meer de literatuur en de monumenten van de oud-oosterse cultuur ontdekt, maar wat

1) „The Dynasty of Judaea in the First Century”, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 8 (Berlin 1977), 297.

2) B.v. in de haggadische Midrasj *Genesis Rabba* 10, 10d.

3) Tacitus, *Historiae* V 4.

4) Horatius, *Saturae* I 4, 139-143; I 5, 96-104; I 9, 60-78; *Epistulae* II 2, 183-189.

betreft de Joden was men er niet steeds zeker van of het om een oud-oosters volk ging. Ze zijn nog heden tendage, uiteindelijk over de hele wereld verspreid, representanten van de meest uiteenlopende talen en culturen. In de Romeinse tijd, in de tijd van Jezus, was er wél een Joodse dynastie in Palestina — weliswaar met de kosmopolitische kleur, die voor alle van Rome afhankelijke koningen kenmerkend is —, maar het volk der Joden op zichzelf, waar was het? In de oosterse grote steden als Alexandria en Antiochia, in Klein-Azië, in Rome of Noord-Afrika, overal vormden de Joden zeker een duidelijk herkenbaar bijzonder element in de samenleving. Maar had dit element altijd één en dezelfde eigen aard? Volgens wat wij uit de archaeologische vondsten kunnen vaststellen, niet zonder meer; en het lijkt dat er een verschil was tussen deze verspreide Joden en die in Palestina. De oosterse opstandeling in Palestina, de overal in de wereld wonende, misschien zelfs missionerende, Joodse kleine burger in de Diaspora, of de cultuurbewuste, fijnzinnige schrijver in Rome⁵) — zij leven niet alleen op een verschillend sociaal en cultureel niveau, maar ook in zeer uiteenlopende nationale groeperingen. Terwijl sommigen gewapend verzet pleegden⁶), wilden anderen goede relaties met de Romeinse burgers onderhouden. En men mag nooit vergeten dat een van de grootste Joodse gemeenten in Rome was. Zelfs de man, die in Palestina — althans volgens zijn eigen zeggen — een belangrijke rol speelde in de organisatie van de oorlog tegen de Romeinen, woonde later in Rome, waar hij boeken heeft geschreven over de Joden. Zijn opdrachtgever was dezelfde Titus, van wiens triomf over de Joden een monument getuigenis aflegt, dat de monumentenzorg van het christelijke Rome bewust bewaard heeft, om Gods straf tegen de ongelovige Joden te tonen. Dezelfde christelijke kunstvrienden hebben ook het boek van die schrijver overgeleverd en gelezen, dat zowel de dapperheid van de Joden vermeldde, als ook de krijgsdeugd en de edelmoedigheid van de Romeinen schilderde. Als wij nu spreken over culturele invloed op de Joden, welke Joden bedoelen wij dan?

Een andere moeilijkheid rest ons: Wat kan onder zulke omstandigheden uiteindelijk als culturele invloed aangemerkt worden? Zouden wij aan bouwwerken in Palestina uit de Romeinse tijd moeten denken? Thermen, paleizen, amfitheaters konden en wilden de Joden nauwelijks

⁵) Lees H. Linder, *Die Geschichtsauffassung des Flavius Josephus im Bellum Judaicum* (Leiden 1972; AGJU 12) en Shaye J. D. Cohen, *Josephus in Galilee and Rome. His Vita and Development as Historian* (Leiden 1979; Columbia Studies in the Classical Tradition 8).

⁶) Lees M. Hengel, *Die Zeloten* ²(Leiden/Köln 1976; AGJU 1); Sh. Applebaum, *Jews and Greeks in Ancient Cyrene* (Leiden 1979; Studies in Judaism in Late Antiquity 28).

beschouwen als iets wat zij opgenomen hadden in hun eigen cultuur, hun denken en leven. Zeker hebben zij meer van het vreemde geïmproviseerd dan wij denken. Vooral wat betreft gebruiksgoederen voor het dagelijks leven, gewoonten van hun niet-Joodse omgeving, technische voorzieningen en een bepaalde gang van zaken, die door een niet-Joodse orde werd bepaald: de verhouding tot ambtenaren, belastingzaken, usances in handel en verkeer, uiteindelijk de taal. Die was natuurlijk vooral het Grieks. Maar het Grieks van de evangeliën, die voor Joden geschreven zijn, bevat een bepaald aantal Latijnse woorden, dat ons de Romeinse invloed ook op Palestina toont. Betekende dat echter meer dan dat men de Romeinse administratie en techniek en het Romeinse leger overal in het oosten voelde? Aan de andere kant zegt Paulus tegen de stadhouder in Palestina: „Ik ben als Romein geboren”. Was dat de zelfbewustheid van een tot Romein geworden kleinaziatische Jood, of was dat alleen het gebruik maken van een voorrecht, dat voor zijn denken, handelen en leven niets betekende? Wij weten niet zo precies, was hun „culturele invloed” was. In elk geval lag die meer op het literaire vlak. Ik heb daarom het voornemen van de Joodse literatuur in de hellenistische tijd een stuk te presenteren, waar wij zoiets als Romeinse invloed vinden, en te onderzoeken op welke manier de Joden geleidelijk onder Romeinse invloed gekomen zijn.

De bovengenoemde geleerde R. D. Sullivan dateert het eerste ‚officiële’ contact tussen Rome en de Joden in het jaar 161 v.Chr. Daarmee volgt hij Josephus, die over Judas Maccabeüs als volgt bericht⁷⁾: πρὸς Ρωμαίους πρῶτος (scil. Judas Maccabeüs) ἐποίητο φιλίαν, „met de Romeinen sloot hij (Judas) als eerste vriendschap”. De Joodse geschiedschrijver releveert hier aan wat hij in I Macc 8, 17-32 had gelezen. Volgens dit boek — overigens in afwijking van II Macc — heeft de beroemde Joodse vrijheidsstrijder een gezantschap naar Rome gestuurd, om met de Romeinen vriendschap en bondgenootschap aan te gaan (φιλία καὶ συμμαχεῖα). Het document over dit verbondsverdrag werd, zo wordt verteld, op bronzen platen opgetekend en naar Jeruzalem gezonden. De tekst daarvan wordt in I Macc 8, 28-32 letterlijk meegedeeld. Hij heeft nogal twijfel gewekt t.a.v. zijn authenticiteit. Sullivan merkt op, dat het verdrag — nietszeggend als het was — gauw weer buiten werking moet zijn gesteld⁸⁾, want Judas’ broer Jonathan heeft volgens I Macc 12, 1 vv. omstreeks 144/3 v.Chr. de vriendschap tussen beide partijen weer her-

⁷⁾ Josephus, *AJ* 12, 415 cf. *BJ* 1, 38.

⁸⁾ Sullivan, *op.cit.* 298: „slender as it was...”.

nieuwd d.m.v. een tweede contract, en zijn opvolger en broer Simon heeft het volgens I Macc 15, 17-21 rond 139 v.Chr. niet kunnen nalaten uit Rome nog weer eens brieven te laten komen, die de oude vriendschap en het bondgenootschap een derde keer deden herleven. Daarvoor zond hij aan de Romeinen een gouden schild. De beschermbrieven liet de senaat — volgens het verhaal — deze keer echter aan vele koningen sturen. Deze ontvingen bevel, geen oorlog te voeren tegen de Joden en politieke tegenstanders van Simon — *λοιμοί*, „schadelijke individuen”, worden zij genoemd —, die gevlucht waren uit Judea, aan hem terug te sturen voor bestraffing.

Josephus vermeldt nog het een en ander over latere hasmoneese vorsten, die zich tot de senaat in Rome gewend hebben. Volgens AJ 13, 259-266 heeft Joh. Hyrkanos een beroep gedaan of de *φίλοι* der Romeinen met de Joden, om hulp te verkrijgen tegen Antiochus VII Sidetes, die omstreeks 134 v.Chr. de Joden „in tegenspraak met het besluit van de senaat”⁹⁾ beroofd had van havens en steden. Ondanks de plechtige vernieuwing van die vriendschap, waarover Josephus bericht, hebben de Romeinen niets voor de Joden gedaan. Tenslotte is er nog een document¹⁰⁾, een verzoek om hulp aan Rome van de kant van Joh. Hyrkanos, dat misschien omstreeks 108 v.Chr. te dateren is, toen Antiochus IX Cyzikenos Judea binnenviel. Ook daarin vinden wij beloften over hulp en bescherming voor de Joden. Maar ook in dit geval weet men niet of de Romeinen tastbare steun hebben verleend aan de Joden.

De historicus kan niet anders dan deze documenten over contacten tussen Rome en de Joden, d.w.z. de hasmoneese dynastie, uiterst kritisch benaderen. Zij kunnen beschouwd worden en passen ook in het kader van de Romeinse politiek t.a.v. het oosten. Voordat de Oriënt deel werd van het Romeinse rijk, d.w.z. vóór de laatste eeuw v.Chr., leefden de grote oude rijken van de diadochen, het ptolomeese Egypte, het seleucidische Syrië en Macedonië, nog enige tijd op de laatste resten van oude glorie en macht. Maar naast en binnen hun oude grenzen kregen kleinere staten, opstandige gebieden, ook tegenkoningen en usurpatoren, steeds meer invloed en macht, en vooral steun van de autochthone niet-Griekse bevolking, terwijl de invloed van de Griekse steden terugliep en hun economische belasting voortdurend groter werden. Daardoor werd de macht en de autoriteit van de oudhellenistische rijken beperkt. Wij hebben aanwijzingen, dat de senaat te Rome, beter: bepaalde stromingen in

⁹⁾ Josephus, *AJ* 13, 262.

¹⁰⁾ Josephus, *AJ* 13, 278-14, 247-255.

de senaat, deze centrifugale krachten steunde door interventies, bondgenootschappen, opneming in de Romeinse lijst van *amici* en andere staatkundige stappen, getrouw aan het Romeinse devies *Divide et impera*. Rome zelf deed er zo alles aan om niet door militaire interventie actief in te grijpen¹¹). Het ontwikkelde zich daarmee tot scheidsrechter van het oosten. Dat hebben de mensen toen al herkend. Ik herinner aan de beroemde dag van Eleusis bij Alexandria in juli 168 v.Chr., waarop Antiochus IV Epiphanes op bevel van de Romeinse consul Popilius Lena zonder aarzeling moest vertrekken en ophouden met het beleg van Alexandria. Zijn tijdgenoot Polybios, die omstreeks deze tijd zelf in Egypte aanwezig was, althans het gebeuren met scherpe blik volgde, beschouwde dit, in verband met de ondergang van het macedonische koninkrijk in de slag van Pydna, die in hetzelfde jaar plaats vond, als een belangrijke caesuur in de wereldgeschiedenis, omdat de Romeinen op deze wijze voor de eerste maal openlijk hadden geïntervenieerd in de verhoudingen tussen de hellenistische grote rijken. Polybios voelde aan dat sinds 168 in de Oriënt geen politieke acties mogelijk waren zonder de Romeinen, en hij wilde zijn beschrijving van de nieuwste geschiedenis oorspronkelijk op die datum beëindigen¹²).

Ook al is een politiek van de Romeinen bekend, die de kleine staten en misschien zelfs revolutionaire bewegingen begunstigde, men kan over de historiciteit van de verhalen over de contacten met de Joden, ook over de documenten daarover, buitengewoon veel twijfels hebben. In de meest recente onderzoeken¹³) is inderdaad de twijfel over deze punten weer sterk gerezen, in tegenstelling tot de lange periode van haast primitief vertrouwen in de bronnen en de daarin vervatte documenten. Vooral het zo belangrijke bericht over de vriendschap en het bondgenootschap der Romeinen met Judas Maccabeus wordt op vitale gedeelten in echtheid en historiciteit betwijfeld. Ikzelf, die tot radicale skepsis in het bronnenonderzoek neig, ben om aanwijsbare redenen overtuigd, dat de verbondssluiting met Judas Maccabeus een legende is, die de beroemde, in het schemerlicht van de ontstaanstijd van de Hasmoneeën geplaatste oerheld van de dynastie in een internationale ambiance wilde doen optreden

¹¹) J. Briscoe, 'Eastern Policy and Senatorial Politics 168-146 BC', in: *Historia* 18 (1967), 49-70.

¹²) Polybios, *Historiae* III 1, 8-11.

¹³) Zie vooral J.-D. Gauger, *Beiträge zur jüdischen Apologetik. Untersuchungen zur Authentizität von Urkunden bei Flavius Josephus und im I. Makkabäerbuch*, (Köln-Bonn 1977; BBB 49), i.h.b. 155-328. G. behandelt de nieuwere sekundaire literatuur uitvoerig. Vgl. ook mijn recensie op het boek van Gauger, die verschijnen zal in *BiOr* (1980 of 1981).

en in verband wilde brengen met de Romeinen, die voor de kleine staten in het oosten en de verzetsbewegingen aldaar als de grote redder en beschermer golden. Aanleiding tot deze legende vormde misschien het feit, dat de Joodse tegenpartij van Judas, waarvan de hogepriester Menelaos de aanvoerder was, inderdaad contacten met een Romeins gezantschap moet hebben gehad om Joodse wensen tegenover de seleucidische regering door te zetten (II Macc 11, 34-38). Judas was toen echter geen gevolmachtigde representant van het Jodendom¹⁴).

Maar ondanks de problemen van historische betrouwbaarheid of onbetrouwbaarheid maakte het optreden van de Romeinen als steun voor de kleinere machten, als scheidsrechter in het hele oosten, juist indruk op de tegenstanders van de hellenistische staten. Ook al zijn niet alle berichten over contacten van de Hasmoneeën met de Romeinen onhistorisch, toch blijft het opvallend, dat deze contacten zo vaak en zo regelmatig worden vermeld. Dat toont de sympathie voor de Romeinen aan en komt tot uitdrukking in het scheppen van een soort topos in de historiografische literatuur, en wij hebben daarmee al zoiets als Romeinse invloed op de Joodse cultuur, en wel op de Joodse geschiedschrijving. Men schrijft zelfbewust over de contacten met Rome, wat bij kleinere vorsten leidde tot bijnamen zoals b.v. bij Antiochus van Kommagene: δίκαιος, ἐπιφανής, φιλορωμαῖος καὶ φιλέλλην¹⁵).

De grote wereldmacht in het westen, die ver weg lag, waar de zon ondergaat, bevleugelt de historiografische fantasie van de kleine volken, van de onbelangrijke dynastieën. Deze wereldmacht brengt vrijheid en levensmogelijkheid voor de kleine onderdrukten. Haar legers en aanvoerders gelden als beschermende heldenscharen tussen de hellenistische kolossen, zij beschermen tegen de roofzucht van de tyrannen, en de gedroomde ontmoeting tussen hen en de aartsvader van de dynastie wordt verteld als een sprookje¹⁶). „¹En Judas vernam de vermaardheid der Romeinen, dat zij grote macht hadden, en dat zij vriendelijk waren tegen hen die zich bij hen voegden – hoevelen zich ook bij hen mochten aansluiten, met hen allen onderhielden zij vriendschap, ²en zij waren van grote sterkte. En men vertelde hem van hun veldtochten en hun heldendaden, die zij uitgevoerd hadden onder de Galáten, en dat zij op hen de zege be-

¹⁴) Hierover zie Chr. Habicht, 'Royal Documents in Maccabees II' in: *Harvard Studies in Classical Philology* 80 (1976), 1-18. De discussie over de documenten in II Makk 11 lijkt mij met deze publicatie nog niet gesloten.

¹⁵) De inscriptie van Antiochus is afgedrukt bij E. Norden, *Die antike Kunstprosa I* (Darmstadt 1958), 141, alinea 1.

¹⁶) I Macc 8, 1-16.

haald en hen schatplichtig gemaakt hadden; ³wat zij in het land Spanje verricht hadden, toen ze zich meester gemaakt hadden van de zilver- en goudmijnen aldaar; ⁴en zij hebben het hele land onderworpen door hun vastberadenheid en hun volharding, en het land was heel ver verwijderd van het hunne; ook op de koningen hebben zij de overwinning behaald, die tegen hen opgerukt waren van het eind der aarde, tot de Romeinen ze overmanden en hun een grote nederlaag toebrachten. Zij die overgebleven zijn geven hun sindsdien jaarlijks tribuut. ⁵Ook Philippus en Perseus, beiden koning der Kitteërs, en de overigen, die zich verhieven tegen de Romeinen, zijn door dezen in de oorlog verslagen en onderworpen. ⁶En Antiochus de Grote, koning van Azië, die tegen hen te velde trok met 120 olifanten, ruiters en wagens en een groot leger, ook hij is door hen verslagen. ⁷Zij namen hem levend gevangen, en zij legden hem op, dat hij en zijn opvolgers na hem hoog tribuut moesten betalen en gijzelaars stellen, alsmede een schuldbekentenis moesten tekenen (Preisigke, *Fachwörter*, 55). ⁸Bovendien moest hij hun het indische land, Medië en Lydië geven, en wel de beste stukken daarvan; zij ontnamen het hem en gaven het aan koning Eumenes. ⁹Toen dan de volkeren van Griekenland het plan verzonnen te komen en de Romeinen te overwinnen, ¹⁰werd de bedoeling ook aan dezen bekend; zij stuurden een veldheer tegen hen en voerden oorlog met hen; en vele gewonden vielen onder hen, en zij namen hun vrouwen gevangen met hun kinderen, en plunderden hen; zij veroverden hun land en namen hun vestingen in bezit en zij maakten hen tot slaven tot de dag van vandaag. ¹¹En de overige koninkrijken en de eilanden, die eens een opstand hadden gepleegd, hebben zij verwoest en tot slaven gemaakt. ¹²Met hun vrienden echter en hen, die zich hun toevertrouwen, hebben zij vriendschap gesloten en zij hebben koningen dichtbij en ver weg overheerst; en wie dan ook hun naam hoorde, die had vrees voor hen. ¹³Diegenen, die zij hulp willen verlenen en koningen laten zijn, die zullen ook koningen zijn. Maar zij zetten ook naar believen koningen af, en ze zijn zeer machtig geworden. ¹⁴In dit alles heeft nooit iemand van hen zich een kroon opgezet en ook hebben zij zich niet in purper gekleed, om daardoor meer aanzien te hebben (Nelis). ¹⁵En zij hebben zich een raadhuis gebouwd en elke dag vergaderen 320, die altijd beraadslagen over het welzijn van het volk. ¹⁶Zij vertrouwen de leiding elk jaar aan één man toe en die zou over hun hele land gaan; en allen gehoorzamen die éne, en er is geen afgunst of haat onder hen”.

Met de aanduiding „sprookje” is bedoeld, dat de mensen, die op soortgelijke manier de opkomst en machtoefening van de Romeinen beschrijven, de uitbreiding van hun invloed hebben gevoeld als een

doelmatig verlopend, automatisch proces, dat altijd doorgaat en onafwendbaar is. Zij hebben daarvoor stilgestaan als voor een ongelooflijk wonder, zoals de uitbreiding van een imperium nog ten allen tijde enerzijds automatisch en vanzelfsprekend, en anderzijds als wonderbaar en onbegrijpelijk, overal echter als op zich overtuigend begrepen wordt¹⁷). Wij hebben dat kunnen zien aan de ontwikkeling van het imperium der Britten en moeten ons realiseren, dat de aantrekkelijkheid van het russische imperium buiten Europa op dezelfde werking berust. I Macc 1, 1-16 is een buitengewoon interessant document van de werking van het imperialisme. Culturele invloed van de Romeinen is hier al duidelijk gekenmerkt als imperialistische invloed in haast moderne zin.

Is de eerste reactie in I Macc 8 de gewone beschrijving en bewondering van machtsvertoon, zo vinden wij aan het slot van het verhaal een enthousiaste lofprijzing op wat men toen begreep als de constitutie van de Romeinen. Zij wordt kennelijk de oorzaak geacht van de indrukwekkende ontplooiing van de romeinse macht. Deze tweede reactie is nog interessanter dan de eerste, want de hedendaagse lezer ziet dat de schrijver geen precieze kennis van de details van het romeinse staatsbestuur heeft. Hij weet wel iets van de senaat, kent echter het getal van zijn leden niet nauwkeurig — het waren er slechts 300 — en het instituut van de *consules* is hem onbekend. Belangrijk lijkt voor de schrijver te zijn, dat de Romeinen door een volksvergadering worden bestuurd, dat zij aangevoerd worden door een charismatische leider, en dat hij de absolute macht heeft over het hele volk, zodat „er geen afgunst of haat onder hen” is. Daarmee wordt duidelijk dat hier geen staatkundige afbeelding gegeven wordt van het romeinse bestuur, maar dat hun een constitutie toegeschreven wordt, die de schrijver ideaal resp. dichtbij zijn ideaal acht. Het ontstane beeld is een mengsel van een beetje kennis van het regime in Rome en de hasmoneese werkelijkheid. Een volkskoning, gekozen door de volksvergadering, is ook de Hogepriester Simon, wiens benoeming aan het slot van I Macc bericht wordt¹⁸). Hij is gekozen door een grote vergadering van de priesters en het volk, de leiders van het volk en de voornaamsten van het land, „omdat hij en zijn broeders zich aan het gevaar hebben blootgesteld en verzet hebben geboden aan de vijanden des volks, opdat hun heiligdom en de wet bewaard zouden blijven”¹⁹). Ook de volkomen macht van Simon wordt in I Macc 14 beklemtoond: „Niemand van het

¹⁷) Op vergelijkbare wijze beschrijft de auteur in Dan 11, 31-45 de uitbreiding van de macht van Antiochus IV van Syrië in de jaren vanaf 168 v.Chr.

¹⁸) Vgl. I Macc 14, 25-49.

¹⁹) Ibidem, vers 29.

volk en van de priesters is het toegestaan een van deze bepalingen op te heffen of verzet te bieden aan wat hij (dus Simon) gebiedt of zonder zijn toestemming volksvergaderingen in het land te beleggen''²⁰). De elementen van de in hfdst. 8 geschilderde constitutie der Romeinen kan men hier terugvinden — behalve dat het romeinse *imperium* jaarlijks zou wisselen, terwijl Simon „voor altijd” de machtsbevoegdheid heeft. En het zal niet toevallig zijn dat in dit „edict”, vóór de beschrijving van deze absolute machtspositie, vermeld wordt dat Simon door de seleucidische koning Demetrius II als hogepriester bekrachtigd werd, omdat hij gehoord had „dat de Judeeërs door de Romeinen als hun vrienden, bondgenoten en broeders beschouwd werden’’²¹).

De aanduiding „broeders” maakt de emotionele identificatie van het hasmoneese politieke denken met zijn romeins ideaal nog duidelijker. Hiervoor vindt men nog een nadere aanwijzing in I Macc. In de „hernieuwingen” van het romeinse bondgenootschap in I Macc 12 en 14 worden naast de Romeinen ook de Spartanen vermeld als volk, waarmee de Makkabeëen een bondgenootschap aangaan. Dit volk gold bij vele Griekse literatoren in die tijd als een voorbeeld van een sober, oorlogszuchtig natuervolk, dat nog niet aangetast was door de decadente wulpsheid van het oosters hellenisme. Polybios vindt een nauwe overeenkomst tussen de constituties van de Romeinen en de Spartanen²²), en juist dezen worden in I Macc bloedverwanten geacht van de Joden. Areios, de koning van de Spartanen, wordt een brief toegeschreven (12, 19-23), volgens welke uit een oud geschrift blijkt dat Spartanen en Joden „broeders zijn en afkomstig uit het geslacht van Abraham”. In deze, zeker onechte, brief drukt de auteur van I Macc uit wat voor de hasmoneese ideologie de Joden zouden moeten zijn: zoals de Spartanen, een soort oosterse Romeinen.

Trouwens, het kader waarin deze genealogische toenadering tot de Romeinen van de Joodse kant moet worden gezien, is niet alleen dat van een ideologische idealisering, maar ook dat van reële diplomatie. Wij moeten ons realiseren, dat in de hellenistische tijd de nationale overleving van alle mogelijke volken en steden de oude, vooral Griekse mythologie doorvorste om in het doorluchtige gezelschap van oeroude, roemrijke heroën voorvaderen en beschermers te vinden. Zoals men in Karthago Dido als de mythische persoon vereerde om verband te leggen

²⁰) Ibidem, vers 44.

²¹) Ibidem, vers 40.

²²) Polybios, *Historiae* VI 10.11.

tussen de trotse stad der kooplieden en de Griekse cultuur, zo hadden de Romeinen, misschien al de Etrusken, het verleden van hun volk in Troje gezocht en de stichters van hun stad herleid tot Aeneas, de vluchteling uit Troje. Uit een dekreet uit de stad Lampsakos, gedateerd 196 v.Chr., vernemen wij dat deze stad bescherming had gevraagd van de senaat te Rome tegen Antiochus III van Syrië, διότι συγγενής ἦν καὶ φίλος ὁ δῆμος τοῦ Ρωμαίων δήμου, „omdat het volk (van Lampsakos) bloedverwant is en een vriend van het volk der Romeinen”. De verwantschap is niet alleen denkbeeldig, maar ook buitengewoon vaag bedoeld: Lampsakos was lid van een verbond van steden, dat onder leiding stond van Ilium en behoorde tot de cultische gemeenschap van Athena Ilius — wat men inderdaad een heel verre verwantschap mag noemen. Maar daarnaast weten wij dat sinds 188, de vrede van Apamea, Troje met een bepaalde voorkeur werd behandeld door de Romeinen: *non tam ob recentia ulla merita quam originum memoria*, „niet zozeer terwille van een of andere verdienste tijdens de laatste gebeurtenissen — Troje had zelfs Antiochus III opgenomen in zijn muren — maar om de nagedachtenis van de tijd van de oorsprong”²³). Het ligt voor de hand dat de hasmoneese historiograaf, aan wie wij I Macc hebben te danken, dit en andere voorbeelden uit de Griekse wereld kende, waarop een beroep werd gedaan t.a.v. het genealogisch verband met de Romeinen. Ook hier kan men weer aantonen dat culturele en ideologische contacten met de Romeinen van de kant van de Joden via de Griekse wereld werden gelegd.

Uiteindelijk moet men nu vragen, of men deze idealisering in de hasmoneese literatuur van de verhouding tussen Joden en Romeinen mag beschouwen als wat wij als culturele invloed van de Romeinen op de Joden hebben aangeduid. Het antwoord hierop is niet eenvoudig. Een kommentator²⁴) heeft er op gewezen dat het beeld, dat in I Macc 8 van de Romeinen geschetst wordt, „opvallend goed aan het ideaal dat M. Porcius Cato (234-149 v.Chr.) van de Romeinse deugden en de Romeinse politiek voor ogen stond” beantwoordt. Ik weet niet of mijn hooggeachte collega inderdaad aan directe invloed van de Romeinse schrijver denkt. Voorzover ik hem ken, kan ik mij dat niet zonder meer voorstellen. Desondanks vind ik zijn verwijzing bijzonder verhelderend. Want ook de Romein Cato stond in de Grieks-Romeinse discussie, en zijn beeld van de Romeinse deugden is niet denkbaar zonder de spiegel van

²³) J. T. Nelis, *I Makkabeeën uit de grondtekst vertaald en uitgelegd* (Roermond 1972; De Boeken van het Oude Testament VI/IA), 162.

²⁴) E. Weber, „Die trojanische Abstammung der Römer” in: E. Olshausen/Hildegard Biller (Hrsg.), *Antike Diplomatie* (Darmstadt 1979; WdF 462), 239-255, i.h.b. 244vv.; 249.

de Griekse literatuur, waarin de Romeinen ook zichzelf beschouwden. Inderdaad heeft men in de Griekstalige literatuur een beeld van de Romeinen ontworpen. Ze worden, misschien onder cynisch-stoïsche invloed, daarin geschilderd als een gezond, krachtig volk, sober tot op het asketische af, en enthousiast vooral voor hun volk en staat. Zoals al gezegd werd deze ideale schildering van de Romeinen als tegendeel beschouwd van het hellenisme en zijn cultuur. Dit Griekse beeld van de Romeinen, dat tegelijk verbonden is met een behoorlijk stuk zelfkritiek op het hellenistische cultuurpatroon, heeft grote invloed gehad op de verzetbewegingen tegen de hellenistische staten. Dus kunnen wij niet spreken over directe Romeinse invloed, maar van invloed van een Grieks ideaal, dat trouwens ook de Romeinen zelf heeft beïnvloed.

Hetgeen nu gezegd is wordt bijzonder duidelijk in een literair fragment, dat op naam van de Griekse auteur Hekaios van Milete overgeleverd is²⁵). Ik geloof echter aangetoond te hebben dat het stuk afkomstig is van een schrijver uit de hasmoneese tijd. Het verhaal gaat over de uittocht uit Egypte, en vooral over de organisatie van het Joodse staatswezen door Mozes. Volgens de schrijver zorgen de priesters voor de tempel en de cultus en zij gaan ook over de rechtspraak en zorgen voor de klassen van het volk. Als hoofd van deze bestuursgroep heeft nooit een koning over de Joden geheerst, maar de heerschappij werd altijd aan diegene van de priesters verleend, die boven de anderen uitmuntte door inzicht en moed. Ook hier hebben wij dus de vergadering van representanten, en de charismatische leider. Hij leidt de samenkomst van het volk en verkondigt aldaar de geopenbaarde wil van God. Daarnaast zijn mij ook nog enige andere verschijnselen opgevallen waarop ik in een artikel in 1974 attent heb gemaakt: Het verhaal — men noemt zijn literaire vorm met een Griekse term een *ktisis*, d.w.z. de stichting van een stad — vertoont opvallende parallellen met een andere *ktisis*, namelijk die, welke Dionysius van Halikarnassus aan het begin stelt van zijn boek *antiquitates Romanae*²⁶). Ook in het geval van Rome zijn volgens Dionysius de inwoners van de nieuwe stad vluchtelingen geweest. Zoals Mozes sticht ook Romulus de godsdienstige en politieke instellingen. Zoals de Joden bij Pseudo-Hekataios moeten bij Dionysius de Romeinen hun kinderen groot brengen en mogen ze hen niet te vondeling leggen. In beide *ktiseis* wordt over de evenredige verdeling van het veroverde land onder de

²⁵) Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica* XL frg. 3.

²⁶) ‚Der Idealstaat der Juden‘ in: *Josephus-Studien*, Otto Michel zum 70. Geburtstag gewidmet (Göttingen 1974), 233-253, i.h.b. 248vv.

bevolking bericht, en in beide gevallen wordt land ter beschikking gesteld voor cultus en openbare diensten, bij Dionysius als openbaar gebied, bij Pseudo-Hekataios als land voor de priesters.

Men moet zich realiseren dat de Joden in de tweede eeuw v.Chr. niet alleen bewust een seculier ideaal gevormd hebben van de organisatie van hun samenleving, maar dat dit tijdens de opkomst van de Romeinse macht ook voor de eerste keer gebeurde in de periode na de ballingschap, misschien überhaupt voor de eerste keer in de ontwikkeling van het Jodendom. De kwestie van een ideaal staatsbestuur ontstond onder dit seculier aspect i.v.m. de opkomst van het hellenistische denken en de uitbreiding van de Romeinse macht, en ze bleef een levend probleem, zelfs het belangrijkste probleem, dat in de tijd van de ontmoeting tussen Joden en Romeinen speelde²⁷). In deze lijn ligt het, dat volgens het bericht van Josephus in 63 v.Chr., tijdens de definitieve verovering van Palestina door de Romeinen, niet alleen twee twistende broers uit het hasmoneese geslacht voor Pompejus verschenen, om hem als scheidsrechter in te roepen, maar ook het Joodse „volk”, wat men daaronder ook moge verstaan. De vertegenwoordigers daarvan wilden niet bestuurd worden door koningen, maar door priesters, zoals Pseudo-Hekataios het geschetst had. Kennelijk verwachtten de Joden van de Romeinen steun voor hun ideale staat. Het belangrijkste streven van de Joden in de Romeinse tijd ging uit naar een staats- en rechtsvorm, die hun leven als volk naar buiten beschermen en naar binnen versterken zouden.

Zoals te verwachten was en wij allen weten hebben deze politieke ambities, vermengd met eschatologische hoop en godsdienstige overtuiging, binnen en buiten Palestina tot veelvoudige botsingen met de Romeinen geleid, en uiteindelijk de ondergang van de Joodse — natuurlijk al lang uiterst relatieve — zelfstandigheid veroorzaakt. Maar dat alles betekende desondanks een zeer nauwe aanraking van de Joden met Rome, en ik was oorspronkelijk van plan ook over de Romeinse invloed op de Joodse geschiedschrijving te spreken en op de vorming van hun eigen recht, dat de Joden als minoriteit in het Romeinse, later ook in het Perzische rijk, hebben ontwikkeld. Dat zou echter te veel tijd vragen, zoals ik al gauw had begrepen. Maar U hebt nu toch gezien dat de ontmoeting met de Romeinen van het begin af de aanleiding vormde tot een wending in

²⁷) De aanduiding ‚seculier’ sluit voor mij niet uit dat in zo’n constitutie theocratische elementen aanwezig zijn. Het ‚seculier’ bestaat daarin, dat de ideale organisatie van die staat bewust met gebruikmaking van en in vergelijking met rationele vormen van een seculier staatsbeeld voorgesteld wordt.

staatkundige voorstellingen, die de Joden op een weg brachten, die met veel verwarringen, door ups en downs, hen tot hun levens- en rechtsvorm leidde. Deze vormde een mogelijkheid, waardoor ze tot het begin van de negentiende eeuw konden bestaan, en zonder deze zouden zij niet de gesloten gemeenschap gebleven zijn, waardoor zij een zo belangrijke bijdrage hebben geleverd tot de westerse cultuur.

Leiden

J.-C. H. LEBRAM

ASPECTEN VAN DE ROMEINSE AANWEZIGHEID IN HET LAND VAN DE FARAO'S

Moest men iemand, onvoorbereid, de vraag stellen „hoe sterk is de invloed van de Romeinen op de culturen van het Oude Nabije Oosten en meer in het bijzonder op de Egyptische beschaving geweest”, dan zou de ondervraagde wellicht niet onmiddellijk een antwoord weten te verzinnen. We hebben op school geleerd dat de Romeinen in onze gewesten de beschaving gebracht hebben. In verband met wat daarvoor ligt, zou ik, als Belg, het enigszins simplistische beeld kunnen oproepen van de oude Belgen die hun tijd doorbrachten met het drinken van gerstennat en die hun vrouw in het dobbelspel verspeelden. Zij waren wel de dappersten — zo leert ons Caesar —, maar over hun „cultuur” weten we niet zoveel te vertellen. In het Oosten was de situatie anders, dat realiseren we ons wel: *ex oriente lux, ex occidente lex*. Verschillende staten in het Oosten die in het Romeinse imperium ingelijfd werden hadden al een hoogstaande beschaving. Hebben de Romeinen daar, afgezien van het opleggen van een nieuwe administratie en wetgeving, ook culturele invloed uitgeoefend? Na diep nadenken zegt men voor Egypte: „er zijn de mummieportretten, de terracotta's...”. Deze zijn inderdaad kenmerkend voor Romeins Egypte, maar in welke mate gaat het hier om Romeinse invloed? De omgekeerde vraag — de invloed van de oudegyptische cultuur op de Romeinse wereld — lijkt alvast veel gemakkelijker te beantwoorden. Men denkt aanstonds aan de Isiscultus die zich in het gehele Romeinse rijk verspreid heeft, men kan wijzen op bepaalde geschriften van Plutarchus en Apuleius of, eenvoudiger nog, men citeert de naam van professor M. Vermaseren. In zijn monumentale reeks *EPRO*, „Etudes préliminaires (term die misschien ooit overbodig wordt) aux religions orientales dans l'empire romain”, zijn een aantal uitstekende werken verschenen die uitvoerig handelen over de vraag waarover we het hier *niet* moeten hebben.

Over ons onderwerp is gespecialiseerde literatuur niet zo gemakkelijk te vinden. Het enorme verzamelwerk *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (ed. H. Temporini en W. Haase) blijft op dit punt nog in gebreke en recente synthetische studies zijn er, afgezien van Jack Lindsay's meer populariserende boek *Men and Gods on the Roman Nile* (Londen 1968), jammer genoeg niet. Romeins Egypte is een verwaarloosde periode bij de egyptologen, een verwaarloosd gebied bij de specialisten van de klassieke wereld. Het is voldoende er twee nieuwe en prestigieuze werken over de Egyptische kunstgeschiedenis op na te slaan, *Das alte Ägypten* (Propyläen Kunstgeschichte) en het pas verschenen *L'Égypte du crépuscule*, 3e deel van *Les Pharaons* (Univers des Formes), om vast te stellen dat Romeins Egypte weinig of geen aandacht krijgt. Bij de onderzoekers van de Grieks-Romeinse oudheid is de situatie iets gunstiger, vooral op het gebied van de papyrologie, de epigrafie en de archeologie wordt goed werk geleverd. Men zal begrijpen dat in deze omstandigheden de bovenvermelde originele vraagstelling vooralsnog geen definitieve behandeling kan krijgen.

Anderzijds situeert het thema zich in een ruimere actuele interesse-sfeer. Ik moge verwijzen naar een congres, gehouden te Madrid in 1974, gewijd aan de reactie op de romanisering in de zogenaamde perifere cultuurgebieden. De akten zijn verschenen onder de titel *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien* (Travaux du 6e congrès international d'études classiques, ed. D. M. Pippidi). Het probleem van de inwerking van de Romeinse bezetter op de autochtone oosterse beschavingen die hier behandeld worden is echter niet aan bod gekomen. Twee andere initiatieven illustreren de actualiteit van het onderwerp. Te Trier werd eind september 1978 door het recent opgerichte „Forschungszentrum Griechisch-Römisches Ägypten” een interdisciplinair symposium georganiseerd gewijd aan „Das römisch-byzantinische Ägypten”. De akten zijn in druk¹⁾. In 1979 liep te Rotterdam de tentoonstelling „Goden en Farao's” waarin de Grieks-Romeinse periode uitzonderlijk goed vertegenwoordigd was²⁾. Er zijn trouwens diverse andere getuigenissen van de vernieuwde belangstelling op hoog en op ruimer niveau voor de eigenheid van verscheidene culturen onder de macht of invloedssfeer van het imperialistische Rome (Petra, de Numidiërs e.a.).

¹⁾ Zij zullen in zekere zin het vervolg uitmaken van *Das ptolemäische Ägypten. Akten des internationalen symposiums 27.-29. September 1976 in Berlin*, ed. H. Maehler-V. M. Strocka (Mainz am Rhein, 1978).

²⁾ De mooie en interessante catalogus, vertaling van de Duitse uitgave *Götter-Pharaonen*, is van de hand van D. Wildung en G. Grimm.

Vooraleer verschillende beschavingsaspecten te overlopen, dienen we nog twee toelichtingen te formuleren.

De Romeinen die in één of andere omstandigheid in Egypte belandden hebben niet alleen de Romeinse beschaving in enge zin in hun culturele bagage meegebracht, zij zijn meestal ook dragers van de hellenistische cultuur. Het Grieks bleef trouwens in Egypte, zoals elders in het Oosten, de officiële taal. We mogen ons dus niet beperken tot strikt Romeinse invloed, maar moeten uitkijken naar beïnvloeding, of die nu Romeins of hellenistisch is, die in de Romeinse periode aan het licht treedt en waarvoor de Romeinen kunnen verantwoordelijk geacht worden.

Tweede precisering: het chronologisch kader. De banden tussen Rome en Egypte dateren van voor de eigenlijke Romeinse periode, die men laat beginnen in 30 v.Chr. De diadochendynastie van de Ptolemaeën, die aan het bewind gekomen was na Alexander de Grote en zijn onmiddellijke Macedonische opvolgers, had in de loop van de 2e eeuw v.Chr. zowel wegens binnen- en buitenlandse moeilijkheden als door de dynastieke twisten veel van zijn macht ingeboet. Tegen het einde van de 2e eeuw en in de 1e eeuw v.Chr. gaat Rome zich meer en meer in Egypte mengen. Een latijnse inscriptie, gevonden bij het demonteren van de tempels van Philae, die ons leert dat in 116 v.Chr. een Romeins gezantschap hier op bezoek is geweest, dient gezien te worden tegen de achtergrond van de grote politieke belangstelling voor Egypte die te Rome bestond³). Reeds in 55 v.Chr. is Egypte een Romeinse cliënteelstaat geworden en blijft een Romeins garnizoen in Egypte. Kleopatra VII, die kort daarop aan het bewind komt, was te Rome een veelbesproken dame. Het is voldoende bekend hoe haar „liaison” met Antonius haar uiteindelijk noodlottig zal worden: de slag van Actium in 31 v.Chr., die Antonius tegenover Octavianus stelt, betekent niet alleen de nederlaag van Antonius en zijn dood, maar ook Kleopatra, de laatste koningin van Egypte, verdwijnt van het toneel, samen met haar zoon Ptolemaeus Caesarion. Octavianus valt dan Egypte binnen zodat het Nijlland onder Romeinse heerschappij komt.

Wordt het jaar 30 v.Chr. algemeen als begindatum van de Romeinse overheersing aangenomen, over de einddatum bestaan verschillende meningen. Velen laten de Byzantijnse periode beginnen onder Diocletianus in 284 met de reorganisatie van het Romeinse rijk. Anderen stellen 395 voor als begin van de Byzantijnse tijd. Door de verdeling van het Romeinse rijk komt Egypte onder oostromeinse heerschappij, bij Byzan-

³) Zie E. Van 't Dack, *Reizen, expedities en emigratie uit Italië naar Ptolemaeïsch Egypte* (Mededel. Kon. Acad., Kl. der Letteren 42, 4; Brussel, 1980), 26.

tium. We zullen het hier dus in de eerste plaats hebben over de eerste 3-4 eeuwen van onze tijdrekening. Maar als we de Romeinse invloed in Egypte breed willen opvatten, kan men de 5e eeuw niet helemaal uitsluiten. Misschien kan ook hier de term „laat antieke tijd” gebruikt worden en kan men die laten doorlopen tot de Arabische inval ca 640⁴). Intussen veranderen diverse kunstuitingen wezenlijk van karakter, vooral onder invloed van de nieuwe christelijke inspiratie, en ontstaat de typische Koptische kunst. Naast het christendom en het nieuwe Koptische schrift, die zich vanaf de 3e eeuw sterk ontwikkelen, blijven echter de oude godsdienst en het eigen schrift leven. De Isis-tempel op het zuidelijk eiland Philae, laatste bolwerk van de heidense godsdienst, wordt onder Justinianus kort voor 550 gesloten. Te Philae vinden we de laatste gedateerde hiërogliefische inscriptie, nl. uit 394 na Chr. (Theodosius). Het demotische schrift overleeft het hiërogliefenschrift, want we kennen nog een gedateerde demotische tekst uit 452/3!

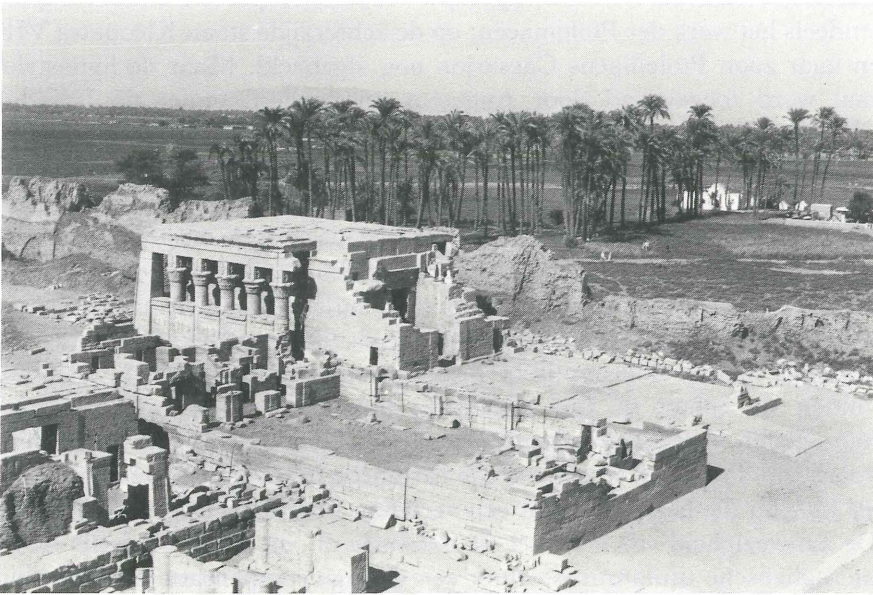

Fig. 36. De Romeinse geboortetempel te Dendera, gezien vanaf de Hathortempel (eigen foto).

⁴) Mijn dank gaat naar Prof. L. Reekmans (KU Leuven), met wie ik enkele detailproblemen kon bespreken.

Opvallend voor wie Egypte bezoekt is het aanzienlijk aantal indrukwekkende en veelal goed bewaarde Egyptische tempels uit de Grieks-Romeinse periode. Ook in de Romeinse tijd werden inderdaad nog Egyptische tempels gebouwd of gedecoreerd. En met Egyptische tempels bedoelen we dan tempels in Egyptische stijl en gewijd aan Egyptische goden. Even opvallend terzelfdertijd, voor wie de vergelijking met bijvoorbeeld Syrië of Tunesië kan maken, is de schijnbare afwezigheid van heiligdommen in een meer klassieke of hellenistische bouwstijl die in het Oosten gebouwd werden voor inheemse goden, dikwijls gelijkgesteld met hun Grieks-Romeinse tegenhanger.

De meest spectaculaire voorbeelden van deze tempels uit de Romeinse tijd, normaal opgenomen in de toeristische reisroutes, bevinden zich in provinciale centra van Opper Egypte: Dendera, Esna, Kom Ombo, Philae (de fameuze onvoltooide kiosk van Trajanus) e.a.⁵⁾ Zij zetten de traditie van de grote ptolemaeïsche tempels voort, waaronder het best bewaarde en bekende voorbeeld de Horus-tempel van Edfoe is, gebouwd tussen 237 en 57 v. Chr. De imposante Hathor-tempel te Dendera is grotendeels het werk der Ptolemaeën; op de achterzijde staan Kleopatra VII en haar zoon Ptolemaeus Caesarion nog afgebeeld. Maar de hypostyle zaal werd toegevoegd door Augustus en versierd onder de Julisch-Claudische dynastie: we vinden er de namen van Tiberius en Nero. De nabijgelegen Romeinse geboortetempel (zie fig. 36) dateert uit een iets latere periode: van Nero (54-68) tot Antoninus (138-161). In de cultusscènes zien we telkens de Romeinse keizer, slechts door de teksten als dusdanig te identificeren, voor de Egyptische goden de plaats innemen die in vroegere voorbeelden de Ptolemaeën of de farao's innamen. De Romeinse keizer vervult dus de religieuze rol van de farao en hij kan bij gelegenheid ook met de oudegyptische term farao aangeduid worden. Meestal vinden we echter de titel *Autokrator*, het Grieks voor Imperator, in hiërogliefen in een koningscartouche geschreven en wordt de naam, bijvoorbeeld Trajanus, in een tweede cartouche ingeschreven gevolgd door *ntj hwtw* „hij die heilig is”, wat een vertaling is van *Sebastos* = Augustus⁶⁾. De aanwezigheid van een titel als *Autokrator* of ook *Kaisar* (Caesar) in de hiërogliefische titulatuur is echter een geringe compensatie voor het feit

⁵⁾ Zie algemeen de bibliografie in *Textes et langages de l'Égypte pharaonique. Cent cinquante années de recherches 1822-1972. Hommage à J.-F. Champollion*, Dl. III (Bibliothèque d'étude 64/3, Kaïro, 1974) 229-277. Een zeer goed geïllustreerd overzicht biedt het boek van S. Sauneron-H. Stierlin, *Derniers temples d'Égypte. Edfoe et Philae* (Parijs, 1975).

⁶⁾ Cf. E. Graefe, 'Ein zweiter Goldring mit hieroglyphisch geschriebenen Namen und Titulatur des Antoninus Pius', in: *JEOL* 23 (1973-74), 368-376.

dat de Romeinse keizer helemaal in traditionele Egyptische stijl wordt voorgesteld. Opmerkenswaardig te Dendera is verder de aanwezigheid, voor de monumentale toegangspoort in de omheiningsmuur, van een dubbele fontein in niet-Egyptische bouwstijl. Dit slecht gekend en moeilijk te dateren (tussen 1e en 3e eeuw) monument, met eigenaardige kapitelen die een Egyptische variante van het Romeinse Korinthische kapiteel vormen, is volgens sommigen een Nymphaeum⁷⁾. De tempel die het grootste aantal verschillende namen van Romeinse keizers biedt is ongetwijfeld Esna. Te beginnen met Claudius (41-54) hebben een lange rij beroemde en minder bekende keizers er hun naam achtergelaten in cultische scènes. De laatste zijn Philippus (Arabs) (244-249) en Decius (249-251). Ik kan in dit verband moeilijk een scène onbesproken laten (zie fig. 37a) waarover S. Sauneron, wiens naam verbonden is aan de publikatie en de studie van deze tempel, een artikel schreef getiteld „Les querelles impériales vues à travers les scènes du temple d'Esne”⁸⁾. Het tafereel toont ons, enerzijds, de ramsgod Chnoem vergezeld van twee minder bekende godheden, en, anderzijds, Septimius Severus, gevolgd door zijn echtgenote Julia Domna en zijn twee zoons Caracalla en Geta. Nu is de figuur en de naam van Geta in dit reliëf, en ook op een paar andere plaatsen (zie fig. 37b), weggebeiteld. Dit illustreert bepaalde politieke gebeurtenissen uit de jaren 200, die we kennen uit klassieke auteurs en uit de „Historia Augusta”. Het is een Egyptisch parallel van het verwijderen van afbeelding en naam van de door Caracalla vermoorde Geta op de boog van de geldwisselaars, bij de boog van Janus te Rome. Wellicht mag hier even verwezen worden naar vergelijkbare gevallen van „damnatio memoriae” in de faraonische geschiedenis (Hatsjepsot, Echnaton omwille van goed bekende redenen, Nechao II). Niet alleen te Esna werd nog aan de tempel gewerkt tot in de 3e eeuw na Chr., ook in de dubbeltempel te Kom Ombo, iets verder naar het Zuiden gelegen, werd in het begin van de 3e eeuw de decoratie nog verdergezet. We treffen er zelfs de efemere figuren van keizer Macrinus en zijn zoon Diadumenianus (217-218) aan. Dit alles wijst op een opmerkelijk verderleven van de eigen Egyptische tradities in tempelbouw en -decoratie. De persoon van de keizer, of beter gezegd de naam van de Romeinse farao, is er het enige werkelijke Romeinse element, waarbij de plaatselijke overheid wat de namen betreft de politieke actualiteit op de voet probeert te volgen.

⁷⁾ Voor illustraties zie J. Leclant e.a., *L'Égypte du crépuscule* (Parijs, 1980) 65, fig. 51 en 292, fig. 315.

⁸⁾ In *Bull. de l'Institut. Français d'Archéol. Orient.* 51 (1952), 111-121.

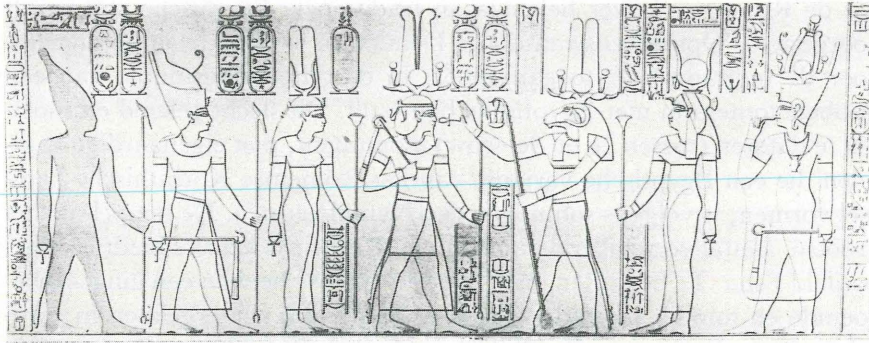

Fig. 37a. Keizer Severus, zijn vrouw en zonen voor goden van Esna; de figuur van Geta is weggebeeld (naar Lepsius).

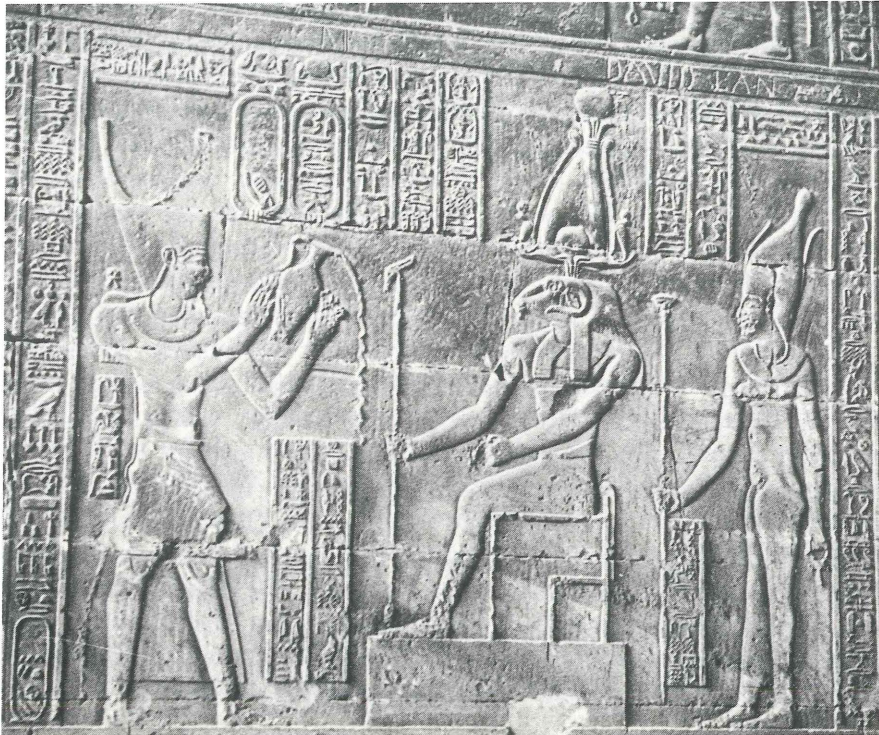

Fig. 37b. Geta voor Chnoem en Satis te Esna. Zijn naam is in de 2e cartouche, voor het element Sebastos, verwijderd (naar Sauneron).

Te Thebe, de glorieus stad uit het verleden en in de Ptolemaeëntijd nog een bakermat van nationalistisch verzet, zijn niet zo'n late sporen aanwezig. Aan de tempel van Opet te Karnak werd er nog gewerkt onder Augustus en een reeks stèles commemoreren restauratiewerken te Karnak en te Loeksor uitgevoerd onder Tiberius (14-37)⁹). Nochtans weten we uit andere informatiebronnen dat de eredienst er onderhouden werd zeker tot de 2e eeuw na Chr.¹⁰). Op de westelijke over van Thebe kunnen we de tempelbouw tot een iets jongere datum volgen. Te Medinet Haboe vinden we in de zogenaamde Romeinse hof de naam van Antoninus Pius (138-161) en het iets zuidelijker gesitueerde tempeltje van Deir Sjelwiet is helemaal in de Romeinse tijd gebouwd en gedecoreerd, onder de opeenvolgende regeringen van Galba (68), Otho, Vespasianus, Domitianus tot onder Antoninus Pius¹¹).

Zonder dit schematisch overzicht van de Egyptische tempelbouw nodeloos te willen verlengen¹²), moeten we toch nog enkele plaatsen voor onze ogen „en revue” laten passeren. Op het einde van het oude Memfis, onder de Lagiden nog het belangrijkste religieus centrum, zijn geen Egyptische tempels bekend uit de Romeinse tijd. In schril contrast met de hiërogliefische stèles gevonden in Hermonthis (Armant, Z. Egypte), die gewijd zijn aan de begrafenis van de goddelijke Boechis-stieren en doorlopen tot onder Diocletianus (295) (zie fig. 38)¹³), eindigt de lange reeks stèles van het Serapeum, de begraafplaats van de Apisstieren te Saqqara, met de inlijving van Egypte door Octavianus. De grote religieuze activiteit in het kosmopolitische Memfis en in de bijbehorende dodenstad Saqqara lijkt plots op te houden in het begin van onze jaartelling. De reeds bekende gegevens over de recente Engelse opgravingen in Noord-Saqqara schijnen dit beeld te bevestigen¹⁴). Uit de studie van de beschikbare gegevens over de hogepriesterlijke familie van Memfis weten we dat hogepriester Imouthes/Petobastis IV op 16 jarige leeftijd sterft in de

⁹) Zie laatstelijk H. De Meulenaere, 'L'oeuvre architecturale de Tibère à Thèbes', in: *Orientalia Lovaniensia Periodica* 9 (1978), 69-73.

¹⁰) J. Quaegebeur, 'Les appellations grecques des temples de Karnak', in: *Miscellanea J. Vergote* (= *Or. Lov. Per.* 6/7; 1975/1976), 463-478.

¹¹) Zie Chr. M. Zivie, 'Entre Thèbes et Erment: le temple de Deir Chellouit', in: *Bull. de la Soc. Française d'Égyptol.* 80 (1977), 21-32, en 'Trois campagnes épigraphiques au temple de Deir Chellouit', in: *Bull. de l'Institut Français d'Archéol. Orient.* 77 (1977), 151-161.

¹²) Een handig chronologisch overzicht vindt men in het boek van Sauneron-Stierlin, o.c. noot 5, 175-177.

¹³) R. Mond, O. H. Myers, H. W. Fairman, *The Bucheum* (Londen, 1934), II, 34; III, pl. 46 no. 19.

¹⁴) Zie, bijvoorbeeld, H. S. Smith, 'Dates of the Obsequies of the Mothers of Apis', in: *Revue d'Égyptologie* 24 (1972), 176-187.

Fig. 38. Diocletianus in aanbidding voor de Boechis-stier (naar Mond-Myers-Fairman).

dagen dat Octavianus Alexandrië inneemt. Pas zeven jaar later zal deze hogepriester in zijn laatste rustplaats bijgezet worden en dat volgens de aanwijzingen van de nieuwe heerser. Op dat ogeblik wordt ook een tante van Petobostis IV begraven die al een paar jaar aangesteld was als profetes van de nieuwe farao, Augustus Caesar, die intussen het belang van deze invloedrijke hogepriesterlijke familie schijnt ingezien te hebben. De laatste memfitische hogepriester die we uit de Egyptische teksten kennen, Psenamoenis II, werd aangesteld in het derde jaar van Augustus, 28/7 v. Chr., en droeg eveneens de titel „profeet van (de) Caesar”¹⁵). Het ziet er naar uit dat men hier de aanzet vindt van de keizerscultus die blijkt aan te sluiten bij de dynastische cultus van de Ptolemaeën, die op zijn beurt Egyptische voorlopers kent. De Egyptische hogepriester van Memfis verdwijnt zo onder Augustus van het toneel. Pas uit latere Griekse documenten kennen we opnieuw een hogepriester (archiprophetes) van Memphis, naar alle waarschijnlijkheid een nieuwe functie door de keizer ingesteld. Een Griekse papyrus leert ons bovendien dat in 223/4 onder Alexander Severus voor de cultus van de memfitische Ptah, met de naam Hephastos aangeduid, te Alexandrië een toelage uitbetaald wordt. Dit alles toont hoe op diverse plaatsen in Egypte de religieuze activiteit en tempelbouw zeker tot in de 3e eeuw verdergezet wordt. Daarna is er een vlug verval opgetreden, waartoe de vervreemdende Grieks-Romeinse invloed, de verarming van het land en de verspreiding van het christendom bijgedragen hebben. Slechts enkele vooraanstaande heidense centra als Achmim en Philae bewaren hun prestige. Maar het is eveneens duidelijk dat de Egyptische cultus gepatroneerd, medegefinancierd en gecontroleerd wordt door de keizer.

We hebben zojuist vastgesteld op welke wijze Augustus in verband met Memfis een uitgesproken godsdienst-politiek voerde. Er zijn andere belangrijke aanwijzingen voor dat Augustus de Egyptische godsdienst politiek heeft gebruikt. Augustus is de eerste Romeinse farao (contemporaine voorbeelden van de naam van J. Caesar of Antonius ingeschreven in een koningscartouche zijn niet bekend). In Nubië laat hij verschillende tempels bouwen¹⁶). Op die manier wil hij de zuidelijke grens onder controle houden. De praefect Cornelius Gallus was al naar het Zuiden getrokken en had met de Ethiopiërs van Meroë onderhandeld (27 v. Chr.). Kort daarna (25 v. Chr.) dient de praefect Petronius tussen te komen en het is

¹⁵) Verdere gegevens in J. D. Crawford, J. Quaegebeur, W. Clarysse, *Studies on Ptolemaic Memphis (Studia Hellenistica 24; Leuven, 1890)*.

¹⁶) Zie algemeen A. Tadema, B. Tadema Sporry, *Operatie Farao's. Egypte's tempels gered!* (Haarlem, 1977).

pas in 21 v.Chr. dat er een reëel bestand komt tussen Rome en de Ethiopiërs. Vermelden we terloops dat in dit gebied een prachtig bronzen hoofd van Augustus gevonden werd. Op de tempel van Dendoer, gewijd aan twee plaatselijke heiligen — die niet noodzakelijk verdrinkenen waren —¹⁷⁾, wordt Augustus aangeduid als „Autokrator Kaisar” of als „farao”¹⁸⁾. Uit die tijd stamt vermoedelijk ook het tempeltje van Taffa, aan Nederland geschonken omwille van zijn aandeel in de reddingsactie van Nubië gepatroneerd door de Unesco¹⁹⁾. Monumentaler is de tempel van Kalabsja (fig. 39), voor wiens bouw men onder de regering van Augustus

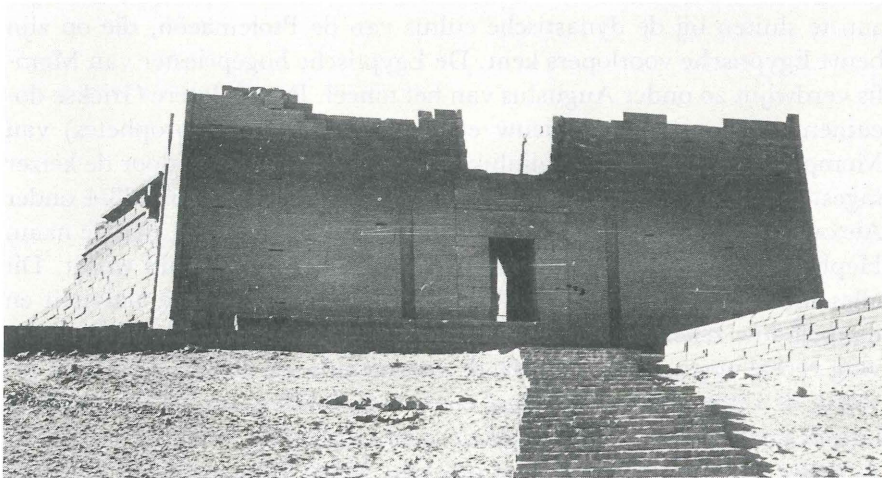

Fig. 39. De voorgevel van de tempel van Kalabsja (foto M. Muszynski).

een poort heeft afgebroken die onder dezelfde keizer was opgericht. De inscripties op deze poort, nu heropgebouwd in het museum van W. Berlijn, zijn buitengewoon interessant, omdat ze o.m. aantonen dat de vergoddelijking van de keizer in deze provincie voorbereid wordt. Augustus' titulatuur luidt er „de Romein (*hr3mjs*) — Caesar, de god” (éénmaal vervolledigd met „de zoon van de god”)²⁰⁾. We mogen hier ongetwijfeld een concreet getuigenis in herkennen van een bewuste politiek van Au-

¹⁷⁾ Zie J. Quaegebeur, 'Les „saints” égyptiens préchrétiens', in: *Or. Lov. Per.* 8 (1977), 129-143, spec. 141.

¹⁸⁾ Cf. R. S. Bianchi, 'Augustus in Egypt', in: *Archaeology* 31, 5 (1978), 4-11; C. Aldred, 'The Temple of Dendur', reprint uit: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 1978.

¹⁹⁾ H. D. Schneider, *Taffeh. Rond de wederopbouw van een Nubische tempel* ('s-Gravenhage, 1979).

²⁰⁾ Zie voorlopig E. Winter, 'Das Kalabsha-Tor in Berlin', in: *Jahrbuch Preussischer Kulturbesitz* 14, 59-71.

gustus zelf of van mensen uit zijn kring om de keizerscultus naar oosters model in te richten. De — niet noodzakelijk sympathiserende —²¹⁾ belangstelling van Augustus blijkt nog uit andere feiten. Zo laat hij in 13 v.Chr. een obelisk van Heliopolis overbrengen naar Alexandrië. Ze blijft er staan tot ze, rond 1880, naar het Central Park van New York zal overgebracht worden. Augustus laat ook enkele obeliskken naar Rome transporteren. Een wordt er opgericht in het kader van het architecturaal programma van de Ara Pacis en zal dienst doen als gnomon van een zonnewijzer, een gebruik dat men in het oude Egypte niet gekend heeft. Andere obeliskken vinden we bij het mausoleum van Augustus. Maar laten we het hier niet verder hebben over deze „obeliskken in exilē”²²⁾, een verschijnsel waarvoor de Romeinen in de eerste plaats verantwoordelijk zijn. Alleen nog dit: niet zolang geleden werden te Karnak, voor de 7e pyloon, de resten van de stelling teruggevonden die onder Constantijn (4e eeuw) gediend heeft om de obelisk te kantelen die nu te Constantinoepel/Istamboel in de buurt van de Aja Sofia staat²³⁾.

Het is intussen duidelijk geworden dat we de invloed van de Romeinen op de Egyptische beschaving zeker niet op de eerste plaats op het gebied van de tempelbouw moeten zoeken. Pas na het ophouden van de „heidense” religieuze bouwactiviteit in de 3e eeuw na Chr. zal plaats komen voor een nieuwe architectuur, aansluitend bij de byzantijnse bouwkunst in het christelijk Oosten. Goede voorbeelden zijn o.m. de resten van de „Kenissa” (kerk) te Herakleopolis (4e-5e eeuw) en de imposante basiliek van Hermopolis-Asjmoenein (te dateren tussen 350 en 500, wellicht 430-440). In vele gevallen worden echter oude tempels tot kerken veranderd.

Wat de bouwkunst betreft situeert de Romeinse bijdrage zich vooral op een ander gebied, op dat van de militaire bouwkunst onder meer. De tempels waren wel beschermd door hoge en dikke omheiningsmuren, maar zij boden toch onvoldoende beveiliging tegen invallers van buitenuit. De zuidelijke „limes”, bijvoorbeeld, moest beschermd worden tegen vreemde stammen als de Blemmyers. Maar ook overal in Egypte zelf zijn sporen van versterkte plaatsen. We denken aan het slecht bekende fort (de zogenaamde Deir) te Elkab in Opper Egypte, of aan de vesting Babylon (nu de wijk Oud-Kaïro), waarbij in 969 de nieuwe hoofdstad *El-Qahira* „de overwinnende” zal gesticht worden. Zo heeft de Koptische kerk *El-*

²¹⁾ P. Lambrechts, *Augustus en de Egyptische godsdienst* (Mededel. Kon. Vlaamse Acad., Kl. Letteren 18, 2; Brussel, 1956).

²²⁾ Zie E. Iversen, *Obelisks in Exile I. The Obelisks of Rome* (Kopenhagen, 1968); II. *The Obelisks of Istanbul and England* (Kopenhagen, 1972).

²³⁾ J. Lauffray, *Karnak d'Égypte. Domaine du divin* (Parijs, 1979) 149-153.

Moallaga „de opgehangene” haar naam te danken aan het feit dat ze boven op de Romeinse vestingmuren is gebouwd. Een andere plaats die in haar naam nog duidelijker de herinnering aan de Romeinse aanwezigheid meedraagt is Loeksor, moderne uitspraak voor het Arabische *El-Oeqsoer*. Deze Arabische benaming is een vertaling van de latijnse naam voor deze plaats, nl. *Tria Castra*. Het latijnse „castrum” leeft verder in het Arabische *Qasr*, waarvan (*El-*)*Oeqsoer* de meervoudsvorm is. De Amon-tempel werd onder Diocletianus, in een periode van politieke onrust, in een kamp omgebouwd. Overblijfselen, zoals de „tetrastyloi”, zijn nog ter plaatse te zien. Een deel van de tempel werd heringericht voor de keizerscultus. Deze cultusruimte, waaraan onlangs een interessante studie werd gewijd (zie fig. 40)²⁴, vertoont nog resten van muurschilderingen op stuc. Hoe komen we dan tot de naam „Tria Castra”. We vermoeden dat ook Karnak (oud inlands woord voor „vesting” — heeft niets te maken met Carnac in Bretagne) en het „castrum” van Djeme (Medinet Haboe) op de andere Nijloever in de oorspronkelijke naam meegerekend werden. Er zijn verder aanduidingen voor dat te Thebe (Diospolis Magna) reeds voor het einde van de 3e eeuw een legerkamp

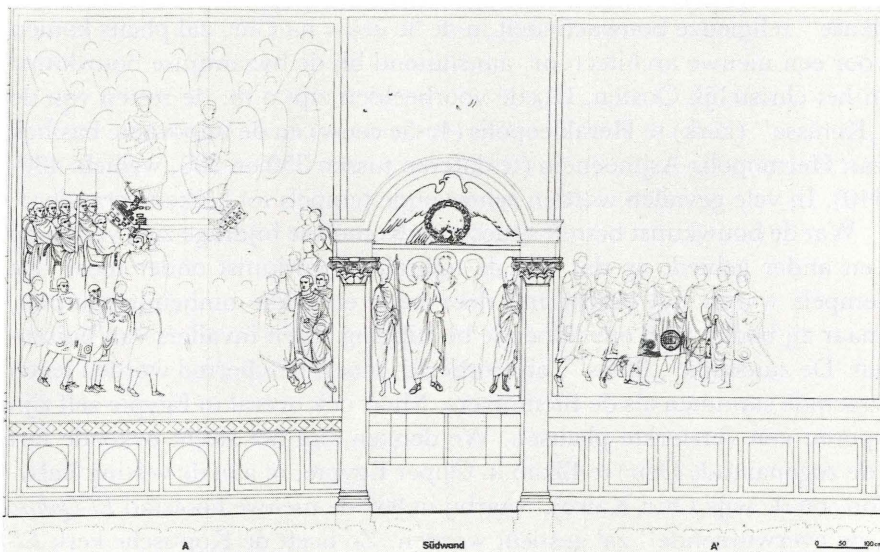

Fig. 40. Reconstructietekening van de kapel voor de keizerscultus te Loeksor (naar Deckers).

²⁴ J. G. Deckers, 'Die Wandmalerei im Kaiserkultraum von Luxor', in: *Jahrbuch des Deutsch. Archäol. Instituts* 94 (1979), 600-652.

was: in het begin van de Romeinse overheersing gebruikte Cornelius Gallus Thebe als pleisterplaats op zijn veldtocht. Thebe was in die tijd trouwens ook een toeristisch oord, zoals Strabo ons leert en zoals we weten uit de graffiti op de Memnonkolos²⁵), en verder uit de graffiti bij het zogenaamde sanatorium van Deir el-Bahari²⁶) en in bepaalde koningsgraven (syringes). Men kan zich ook de vraag stellen of het inrichten van een kapel voor de keizerscultus en het aanleggen van een legerkamp rond een verlaten tempel op meer wijst dan op de Romeinse aanwezigheid in een land dat te arm is geworden om zijn cultustradities in stand te houden. In welke mate kan men hier spreken van invloed? Er dient in dit verband op gewezen te worden dat de Romeinse legioensoldaten moeten contact gehad hebben met de plaatselijke bevolking, waarvan een deel een zekere kennis van het Grieks had. Zij zullen ook wel ergens een rol gespeeld hebben in het verschijnsel van de „apatores”, de kinderen zonder (officiële) vader. Vermelden we ook dat in de ostraca gevonden tijdens de Belgische opgravingen in het Grieks-Romeinse dorp van Elkab een aantal latijnse namen voorkomen. Prosopografisch onderzoek op basis van de Griekse en in veel mindere mate de latijnse papyrologische en epigrafische bronnen zou wellicht toelaten het aandeel van de Romeinen in het openbaar leven in Egypte beter af te lijnen. De demotische documenten lijken in dit opzicht veel minder interessant.

Belangrijker dan de militaire constructies lijken ons de Romeinse realisaties op het gebied van de burgerlijke bouwkunst: de aanleg van kaden, zoals op het eiland Elephantine, de bouw van thermen en theaters. Badinrichtingen uit de Romeinse tijd zijn er op meerdere plaatsen gevonden, maar een globale studie ontbreekt. Een goed voorbeeld van een Grieks-Romeinse nederzetting is Karanis (het huidige Kom Ausjim), gelegen aan de ingang van de Fajoem-oase. De opgegraven ruïnes bevatten twee tempels in Egyptische stijl, gewijd aan Egyptische goden, maar daarnaast vindt men er ook Romeinse baden met verwarmingsinstallatie en uite-

²⁵) De noordelijke kolos van de twee grote beelden, die practisch de enige resten zijn van de dodentempel van Amenhotep III (18e dynastie). In het jaar 27 v.Chr. deed een aardbeving de romp en de kop ervan neerstorten en sindsdien bracht het beeld bij zonsopgang een geluid voort. Om deze reden kreeg het beeld de naam van Memnon, de homerische held die in de klassieke mythologie de zoon was van Aurora. De vele bezoekers die het talrijkst waren in de 2e eeuw na Chr., o.a. keizer Hadrianus en zijn echtgenote, hebben op de benen opschriften nagelaten. Bij het herstellen van het beeld, wellicht onder Septimius Severus (199), hield het beeld op met „zingen”.

²⁶) Kapel uitgehouwen in de rots op het 3e terras van de dodentempel van Hatsjepsoet en ingericht voor de cultus van twee vergoddelijkte privaatpersonen: Imhotep, gelijkgesteld met Asklepios, en Amenhotep, die als wijzen en genezende goden aanbeden werden.

raad opgebouwd met baksteen. Over theaters zijn we slecht ingelicht. We kunnen hier dan ook slechts met zekerheid het „odeon” (fig. 41) vermelden dat opgegraven werd door de Polen te Kom ed-Dik in het hartje van Alexandrië, een bij uitstek hellenistische stad. Te Antinoopolis in Midden-Egypte, de stad die keizer Hadrianus heeft laten bouwen ter ere van zijn beschermeling Antinoüs die er zijn dood gevonden heeft (130) en wiens vergoddelijking verschillende Egyptische aspecten vertoont, zou een hippodroom bestaan hebben. Ook de sportwedstrijden van Panopolis (Achmim) waren beroemd. Van het Romeinse Alexandrië is jammer genoeg niet zoveel bewaard wegens de voortdurende overbouwning. Goed

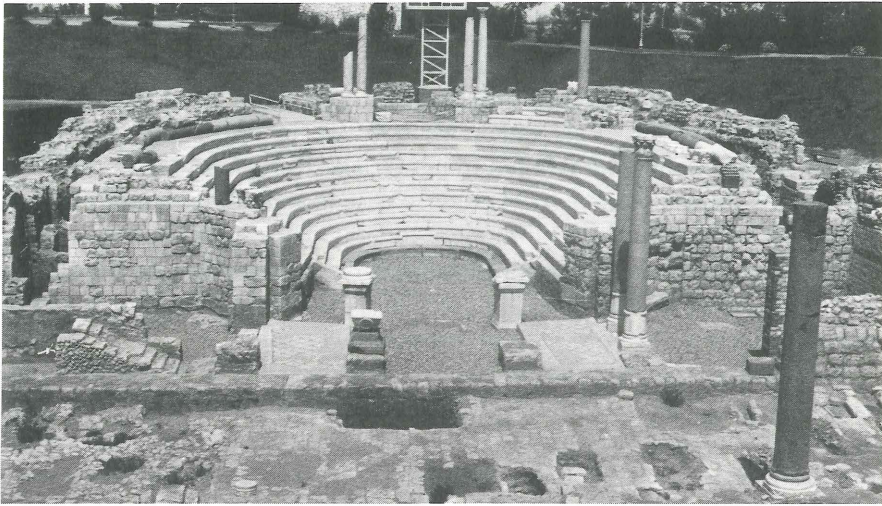

Fig. 41. Het odeon van Kom ed-Dik te Alexandrië (eigen foto).

bekend is de monumentale kolom van Pompeius op de plaats van het Alexandrijnse Serapeum. Deze enorme zuil, 30 m hoog, draagt op de sokkel echter de naam van Diocletianus, voor wie zij opgericht werd, en dateert aldus uit het einde van de 3e eeuw. In Alexandrië was er ook een Egyptische bevolkingsgroep. Deze stad was het kader bij uitstek voor hellenistische of Romeinse beïnvloeding op de Egyptenaren en we mogen aannemen dat welstellende Egyptenaren zich om opportunistische redenen probeerden aan te passen aan de Romeinse manier van leven. Een interessant geval bieden ons de zogenaamde catacomben van Kom esj-Sjoegafa²⁷⁾. In dit uitgebreide hypogaeum is een familiegraf

²⁷⁾ Voor illustraties zie J. Leclant e. a., *L'Égypte du crépuscule*, 11, 28, fig. 7, 14, 95, 380, 381.

aangelegd, wellicht te dateren in de 2e eeuw na Chr., waarin we Egyptische en Grieks-Romeinse elementen vermengd vinden. Egyptisch zijn de voorstellingen van de funeraire rites, de zuilen met composietkapiteel, de gevleugelde zonnescijf en uraeusfries, de twee *agathodaimones* op Egyptische sokkels enz. Uit de klassieke wereld komen anderzijds de „caduceus” (herautstaf van Hermes/Mercurius) die de twee beschermsslangen vasthouden, de twee schilden met Medusa-hoofd, de guirlandenversiering, de eierlijst... We vinden er verder een voorstelling van de Egyptische god Anubis met hondenkop in een Romeins soldatenplunje, als legionair. Van de grafeigenaar en zijn vrouw is een ronde-bosse afbeelding in een nis geplaatst. De beelden van man en vrouw zijn in Egyptische stijl, maar beiden hebben ze een Romeins kapsel. Het hoofd van de man is realistisch uitgewerkt, waarbij onmiddellijk de vraag rijst, waarop ik verder terugkom, of we hier aan beïnvloeding door de Romeinse portretkunst moeten denken. Mijns inziens betreft het hier geen Italische familie die zich als Egyptenaren heeft laten bijzetten, maar gaat het om een invloedrijk inlands echtpaar dat, naast de eigen funeraire voorstellingen, ook elementen uit de Romeinse cultuur heeft overgenomen. Dit blijkt verder uit het feit dat bij dit familiegraf een funerair triclinium hoort. Overigens vindt men er nog een aantal bijzettingen in Romeinse sarcophagen en in grafkapellen versierd volgens de Romeinse tradities.

Minstens even boeiend voor de hier behandelde vraagstelling is de necropool van Hermopolis-Asjmoenein te Toena el-Gebel (fig. 42), vooral bekend door de graftempel van Petosiris uit 350/300 v.Chr. met reliëfs die gedeeltelijk Griekse en/of Perzische invloed vertonen. De latere graftempels volgen de Egyptische tradities, terwijl de funeraire huizen klas-

Fig. 42. Grafkapellen te Toena el-Gebel (Hermopolis) in Egyptische stijl (foto M. Muszynski).

siek van vormgeving zijn. Het algemeen uitzicht van het Romeinse gedeelte herinnert sterk aan de Isola Sacra van Ostia²⁸). We blijven even staan bij een grafhuis (fig. 43) waarvan zowel de zuilen als de muurdecoratie naar Romeinse technieken van zowat de 3e eeuw na Chr. verwijzen. Zuilen en muren, weliswaar opgebouwd in ongebakken tichels, zijn met stuc overdekt en de wanden zijn beschilderd met motieven die verschillende soorten marmer imiteren. In enkele van deze funeraire huizen werden vrij goed bewaarde muurschilderingen aangetroffen. We vinden er, enerzijds, hellenistische voorstellingen, wat stijl en inspiratie betreft. Zo, bijvoorbeeld, gegevens uit het verhaal van Oidipoes in het zevenpoortige Thebe van Beotië (fig. 45). Anderzijds, komen er ook Egyptische funeraire voorstellingen voor. De afgebeelde scène (fig. 44) toont een vermenging van Egyptische en Grieks-Romeinse elementen. Tussen

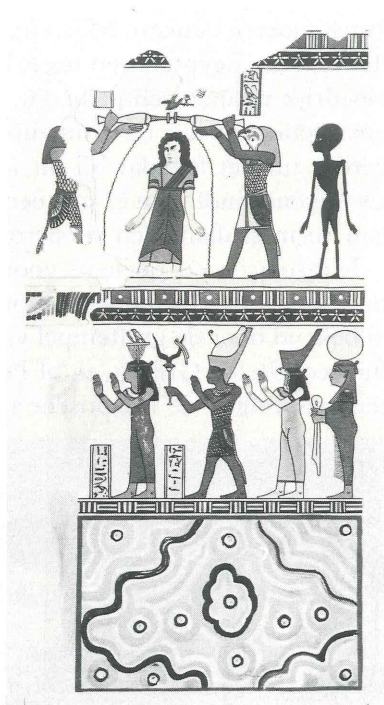

Fig. 43 (links). Voorgevel van een Romeins grafhuis te Toena el-Gebel (Hermopolis) (foto M. Muszynski).

Fig. 44. Hellenistische muurschildering met het Oidipoes-thema in een grafhuis te Toena el-Gebel (naar Gabra).

²⁸) Zie S. Gabra, E. Drioton, *Peintures à fresques et scènes peintes à Hermoupolis-Ouest (Touna el-Gebel)* (Kairo, 1954).

SCÈNE D'ŒDIPÉ (ŒROS, THÈRES ET SPHINX)

Fig. 45 (rechts). Funeraire voorstelling in een grafhuis te Toena el-Gebel (naar Gabra).

de oude goden, traditioneel voorgesteld, wordt de overledene, een dame, getekend volgens de Grieks-Romeinse normen. Onderaan zien we opnieuw de weergave van imitatiemarmor. De namen van de mensen die in deze necropool begraven werden en de inscripties leren ons dat we zowel met Egyptenaren te doen hebben, zoals Aurelios Petisis die het Romeinse burgerrecht heeft aangenomen, als met Alexandrijnen: oud redenaars, gewezen kwekers van renpaarden enz.

Die wondere vermenging van Egyptische en Grieks-Romeinse elementen, die we aantreffen te Alexandrië en te Hermopolis, vinden we terug in gebieden ver van de Nijlvallei. Een bijzonder goed voorbeeld biedt het niet zo lang geleden ontdekte en nog onuitgegeven graf van een zekere Petosiris te El-Moezawwaqa in de Dachla-oase in de Libische woestijn (fig. 46). Men treft er op het plafond ook een interessante voorstelling van de dierenriem aan. Het belang van de oasen in de Romeinse tijd is nog eens ten volle bewezen bij de recente Franse opgravingen te Qasr Doesj in de Charga-oase. In de laatste jaren heeft het gebied van de grote oase reeds veel materiaal opgeleverd dat nieuw licht zal werpen op de periode die ons hier interesseert. Naast uitingen van het faraonische geloof, vindt men er ook heel wat sporen van de Romeinse aanwezigheid, zoals enkele vingers van een kolossaal bronzen keizersbeeld... Het drukke verkeer tussen de vallei en de grote oase in het begin van de Romeinse overheersing blijkt o.m. ook uit ostraca en graffiti. De gekozen illustratie (fig. 48) toont ons een paar onuitgegeven proscynemen te Gebel el-Teir (Charga-oase). Onder een ptolemaeïsch specimen, zien we een fraai graffito, waarin de schrijver en handwerker Petosiris, zoon van Orsenouphis,

Fig. 46 (links). Muurschildering in het graf van Petosiris te El-Moezawwaqa in de Dachla-oase (foto M. Muszynski).

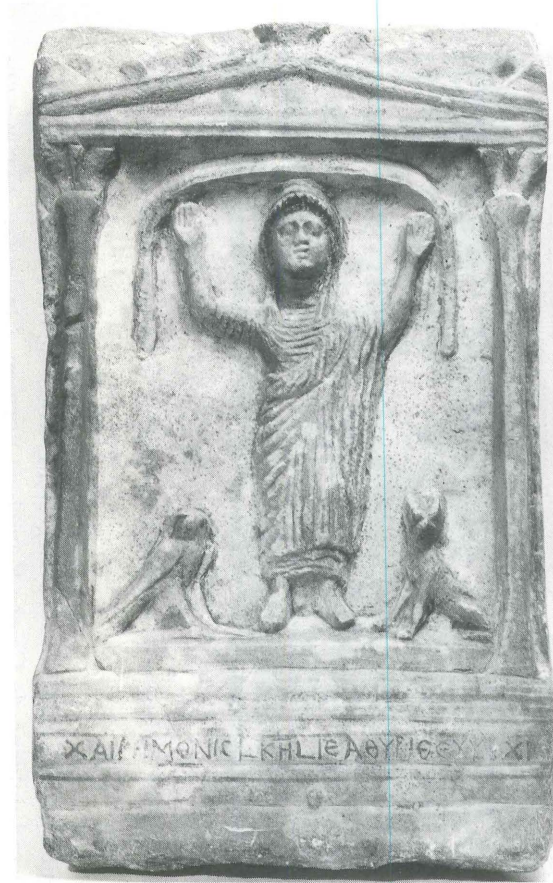

Fig. 47 (rechts). Grafstele met orante, afkomstig van Kam Aboe Billoe: Brussel KMKG E 8210, kalksteen, 41 x 25 cm (museumfoto).

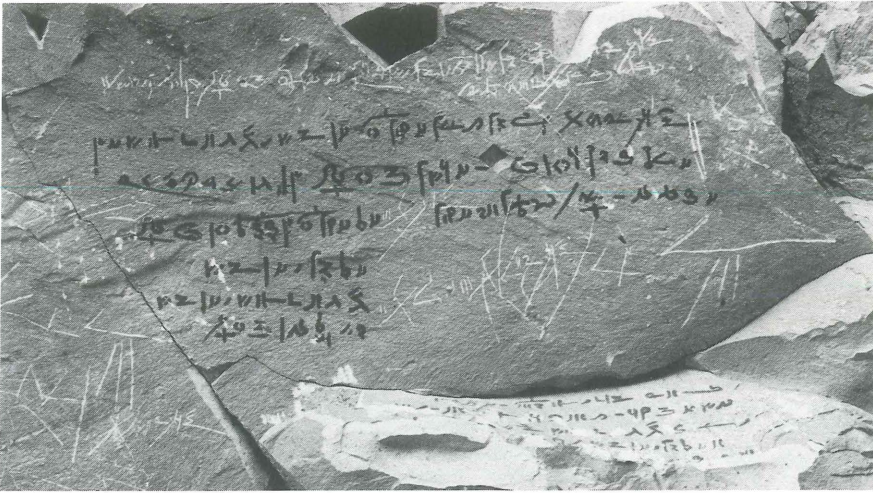

Fig. 48. Demotische graffiti van Gebel el-Teir (Charga-oase) (foto M. Muszynski).

samen met zijn kinderen, zich richt tot Amon van Hibis. Hij dateert zijn bede in het 11e jaar van de imperator, Caesar, de god (= Augustus).

Vooraleer het over enkele andere cultuuruitingen te hebben, wou ik nog even de aandacht vragen voor een architecturaal detail. Men neemt algemeen aan dat het schelpmotief in de Koptische bouwkunst rechtstreeks aan de Romeinen is ontleend. Nochtans toont een plaasteren plaket in het Roemer-Pelizaeus-museum te Hildesheim met de voorstelling van een Romeinse farao voor een ramsgod en de vierkoppige Hathor dat dit element ook reeds in de heidense architectuur overgenomen was²⁹).

Bij de architectuur sluit nauw de wandversiering aan, die trouwens al een paar keer is ter sprake gekomen. Wat de reliëfs op de Egyptische tempels betreft, kunnen we zeggen dat zij in deze periode een eigen uitzicht hebben, maar dat concrete Romeinse invloed niet zo evident is. Hun typisch karakter is grotendeels te wijten aan de stijlontwikkeling die zich vanaf het einde van de faraonische tijd heeft ingezet. Wellicht kunnen de overdadigheid in de decoratie — deze herinnert aan het hellenistische *tryphe*-idee, d.i. het welvaartsbegrip — en de dikke ronde reliëfs voor een deel vanuit externe invloed verklaard worden. Ook de cultusreliëfs en de zeldzaam wordende stèles waarin de Romeinse keizer als farao optreedt

²⁹) H. Kaiser, *Die ägyptischen Altentümer im Roemer-Pelizaeus-Museum in Hildesheim*, (Hildesheim, 1966), 144 no. 1537, fig. 115.

zetten de eigen tradities verder. In de funeraire reliëfkunst is de Romeinse invloed duidelijker. Een voorbeeld, bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (E 8212) (fig. 49) en te dateren in de 2e/3e eeuw, illustreert de vermenging van de twee stijlen zeer goed. De goden zijn getekend volgens de faraonische opvattingen, terwijl voor de 5 personages, die door Anubis voor Osiris en Isis geleid worden, de Romeinse manier van voorstellen gevolgd werd. Een sterker Romeins karakter nog hebben de honderden grafstèles gevonden te Kom Aboe Billoe in de westelijke Delta³⁰). De overledene, gekleed volgens de nieuwe

Fig. 49. Funerair reliëf met Griekse inscriptie: Brussel KMKG E 8212, kalksteen, 37 × 65 cm (museumfoto).

mode, ligt veelal op een rustbed, terwijl het architecturaal kader klassiek is. Slechts bijkomstige elementen, als valk en hond, wijzen op aansluiting bij de inlandse gewoonten. Het type met de oranten-figuur (fig. 47), dat dus niet beperkt is tot de Koptische iconografie, aanziet men normaal als een innovatie van deze periode, hoewel er dient op gewezen te worden dat de houding met opgeheven armen uit vroegere Egyptische voorbeelden bekend is. De Romeinse weergave van de overledene in vooraanzicht hebben we reeds aangetroffen in de wandschilderkunst. In verband met de funeraire voorstellingen in het algemeen, moeten we ons realiseren dat

³⁰) Zie laatst S. A. A. El-Nassery, G. Wagner, A. H. Abdul-Al, 'Nouvelles stèles de Kom Abu Bellou', in: *Bull. de l'Institut. Français d'Archéol. Orient.* 78, 1 (1978), 231-258.

op zeer weinig plaatsen gedecoreerde graven uit de eerste eeuwen van onze tijdrekening teruggevonden werden. De mummies werden in deze periode dikwijls neergelegd in oude grafkelders die als massabegraafplaatsen herbruikt werden. Meteen kunnen we vaststellen dat de voorvaderlijke gebruiken op het gebied van de dodenzorg in ere bleven. Ook inwijkelingen lieten zich mummificeren.

Een nieuw element in de begrafenisgewoonten is de aanwezigheid van een geschilderd portret of een masker van gips op de mummie. Niet het feit zelf van het aanbrengen van een afbeelding van de overledene op de plaats van het hoofd is nieuw, wel de uitwerking ervan. De portretten, die aansluiten bij de Romeinse schilderkunst, worden dikwijls met een eerder ongelukkige term „Fajoempotretten” geheten. Zij komen ook elders voor; zo zijn er, bijvoorbeeld, twee fragmentaire mummieportretten gevonden tijdens de Belgische opgravingen in het Assasif (Thebaanse necropool). De aangewende schilderstechniek, die erin bestaat diepte te geven aan de voorstelling door tussentinten te gebruiken, is niet Egyptisch. De plaats ontbreekt om verder uit te weiden over deze typische producten van Romeins Egypte die de lezer wel bekend zijn³¹). Ik wil er slechts op wijzen dat het dikwijls moeilijk is om vast te stellen of we met Latijnen of met gehelleniseerde Egyptenaren te doen hebben. Deze laatsten hadden zich aan de Romeinse kledij aangepast en volgen de mode van het Romeinse kapsel (vergelijk hoger de bespreking van het Kom esj-Sjoegafa hypogaeum te Alexandrië).

Terloops wil ik erop wijzen dat gemmen en andere kleinkunstproducten hier buiten bespreking blijven. Wellicht is het nuttig ook de mozaïeken te vermelden die op verschillende plaatsen in Egypte vrijgelegd werden en die veel minder bekendheid genieten dan deze in andere landen van Noord-Afrika en Voor-Azië.

En hoe staat het met de beeldhouwkunst? Er zijn vooreerst de talrijke keizersportretten die men overal in het land teruggevonden heeft: te Athribis in de Delta werd een hoofd van Augustus ontdekt, uit marmer gebeiteld en kolossaal van afmetingen... en zo zou men de galerij kunnen voortzetten³²). Naast keizersbeelden die helemaal tot de klassieke kunst behoren, zijn er ook in Egypto-Romeinse stijl. Bijvoorbeeld, een beeld van Caracalla te Kaïro: het hoofd is een typisch Romeins portret, maar kledij en houding zijn faraonisch. Ook onder de privaatbeelden dienen

³¹) Zie K. Parlasca, *Mumienporträts und verwandte Denkmäler* (Wiesbaden, 1966); G. Grimm, *Die römischen Mumienmasken aus Ägypten* (Wiesbaden, 1974).

³²) Zie de catalogus vermeld in noot 2.

vooral twee categorieën onderscheiden te worden: deze in zuiver klassieke vormgeving en deze in mengstijl. Deze laatsten, dikwijls als „priesterhoofden” aangeduid, worden m.i. al te exclusief als uitingen van de Romeinse portretkunst aangezien. De gevoelige en meer naturalistische modelering van deze hoofden in hardsteen sluit aan bij een eigen realistische tendens in de gezichtsplastiek die we vanaf de laat-faraonische tijd kennen. De hellenistische of Romeinse haardracht is soms als een vlakke partij op een Egyptische manier weergegeven. Het traditionele karakter van de beelden wordt bovendien meestal aangeduid door de rest van de sculptuur (houding o.m.) en door het feit dat er een rugpijler is met of zonder een hiërogliefische inscriptie.

De voorstellingen van goden in ronde-bosse blijven in trek. Serapis, de nationale god van de Ptolemaeën, behoudt zijn hellenistisch uiterlijk en zijn populariteit. Zijn paredra Isis, zeer dikwijls met Harpokrates, Horus het kind, op de schoot, wordt ook graag in vrijere stijl uitgebeeld, hoewel in de meeste gevallen elementen van de faraonische iconografie, zoals haar kroon³³), aanwezig blijven. We kunnen in de sculptuur een vrij algemene aanpassing van de Egyptische goden aan hellenistische verschijningsvormen vaststellen. De godin Neith wordt als Athena (Minerva) afgebeeld, Hathor als Aphrodite (Venus) enz. Daarbij stelt zich de vraag in hoever het karakter van de Egyptische godheid door de Grieks-Romeinse vormaanpassing of door de concrete syncretistische gelijkstelling met een Griekse of, minder voorkomend, Romeinse godheid beïnvloed wordt. Het is ongetwijfeld gevaarlijk al te vlug van een „interpretatio romana” te gewagen. Maar de figuur van Isis evolueert duidelijk: nadruk wordt gelegd op haar kosmisch karakter en het universalistisch perspectief (o.m. uitgedrukt in de fameuze Isishymne P. Oxy. 1380) waarin ze gesteld wordt overstijgt de syncretistische tendens die een wezenstrek is van de Egyptische godsdienst. De voorstelling van de Nijloverstroming, in het beeld van het Vatikaan, als een half liggende god met 16 kinderen die de ideale waterstijging verzinnebeelden, heeft uiterlijk weinig gemeen met de oudegyptische voorstelling van de tweeslachtige god Hapi, maar de opvatting die erachter steekt is dezelfde. Een stijlaanpassing vinden we verder bij de goden als dieren voorgesteld: bij de kat Bastet of de Apis-stier. Of die stier nu rustig stappend uitgebeeld wordt of ongeduldig trap-pelend met gespannen spieren, het blijft dezelfde god. Bij de bespreking

³³) De ramshorens werden in de Romeinse tijd als korenaren gereïnterpreteerd; zie algemeen M. Malaise, 'Histoire et signification de la coiffure hathorique à plumes', in: *Studien zur Altägyptischen Kultur* 4 (1976), 215-236.

van het hypogaeum van Kom esj-Sjoegafa (Alexandrië) kwam Anubis als legionair even ter sprake. Dikwijls vindt men als illustratie ook Horus die, als Romeins militair op een paard gezeten, de krokodil, symbool van het kwaad, doodt (stuk bewaard in het Louvre), omdat men dan graag een verband legt met de vergelijkbare voorstelling van de heilige Michael. Apis wordt imperator en de lelijke Bes, de populaire god met zijn sterk apotropaeïsch karakter, is soms als Romeins militair uitgedost... Moest die vestimentaire aanpassing soms dienen om deze goden voor de Romeinen uiterlijk aanvaardbaar te maken?

Het syncretisme van de godennaam dat we reeds kennen bij Herodotus (Horus heet Apollo enz.) is in Romeins Egypte tot een syncretisme van de vorm geëvolueerd. Harpokrates verschijnt als een jonge atleet, maar met de vinger in de mond. Deze problematiek is evenwel niet beperkt tot de rondsculptuur, maar situeert zich op het ruimere vlak van de religieuze iconografie. Een stralennimbus rond het hoofd van een Egyptische god wijst op zijn solair karakter op een meer eigentijdse manier dan een gewone zonnescijf. De studie van de nieuwe elementen en verschuivingen op dit gebied — het verschijnen van de Nemesis-griffioen, de hond Anubis zittend met de Hadessleutel rond de hals, Hermes-Anubis als psychopompos enz. — is erg boeiend en toont aan dat er van verstar- ring geen sprake kan zijn. Alleen moet ik toegeven dat die aanpassing van de Egyptische realiteiten aan de veranderende algemeen culturele gegevens voor ons op het eerste zicht verwarrend lijkt en ons bevreemdend voorkomt. Een van de weinige zaken die wezenlijk nieuw zijn op gods- dienstig gebied is het invoeren van de cultus van Mithras, een god die echter niet van Romeinse oorsprong was. De vaststellingen in verband met de religieuze iconografie — vestimentair syncretisme, stijlaanpassing maar toch fundamenteel Egyptisch karakter — gelden ook voor de terra- cotta's, die overvloedige producten van goedkope kunst die zo typisch zijn voor Romeins Egypte³⁴). Het gebruiksaardewerk uit deze periode, van zijn kant, is sterk Romeins beïnvloed. Denken we maar aan de amforen en de olielampjes.

Is het dan niet mogelijk Romeinse beïnvloeding vast te stellen die ver- dergaat dan het materiële en uiterlijk voorkomen van de dingen? De in- werking van de nieuwe overheersers op de ideeënwereld is natuurlijk veel moeilijker concreet aan te tonen. Maar toch kan men een paar ele- menten aanhalen, zo, bijvoorbeeld, op het gebied van de funeraire ge- bruiken. Ik wees reeds op het bijzondere geval van het funeraire tricli-

³⁴) F. Dunand, *Religion populaire en Egypte romaine* (EPRO 76; Leiden, 1979).

nium in het Egypto-Romeinse hypogaeum van Kom esj-Sjoegafa (Alexandrië). In graven zijn ook munten gevonden die blijkbaar moesten dienen om Charon te betalen. Zelfs heilige dieren moesten betalen voor de overzetboot en de Arabische schrijver Makrizi vertelt van gemummificeerde vissen die een dinar in de bek hadden. Wellicht was het met enige humor dat men vissen een cent meegaf om de veerman te betalen (als er nu één dier is dat geen bootje nodig heeft om over het water te komen...). Tenslotte zijn er in de Egyptische literatuur uit de Romeinse tijd voorbeelden te citeren van een opvatting van het hiernamaals als onderwereld en L. Kákosy heeft onlangs in dit verband op gelijkenissen met de Aeneis gewezen³⁵). Dat vreemde elementen binnengedrongen zijn in het geestesleven lijkt verder nog uit de hellenistische invloed die te herkennen is in de demotische romanliteratuur, zoals in het verhaal van de strijd met de Amazonen, hoewel ook eigen genres, de wijsheidsliteratuur bijvoorbeeld, bleven bloeien.

Op het gebied van de instellingen heeft Egypte een nieuwe administratie gekregen die erop gericht was het maximum uit deze vruchtbare provincie te halen. De inlandse bevolking, en in de eerste plaats de boeren, hadden het door de zware belastingsdruk hard te verduren. Sommigen laten hun veld in de steek, plegen m.a.w. anachorese, niet om geestelijke of religieuze motieven, maar omwille van de economische druk. De rest van de dorpsgemeenschap moet dan een speciale belasting betalen in plaats van de verdwenen personen. Het toekennen van het burgerrecht in het begin van de 3e eeuw (212 Constitutio Antoniniana van Caracalla) heeft niet veel verandering gebracht, heeft van de Egyptenaren geen echte Romeinen gemaakt, zoals men wellicht mag opmaken uit de mummie-etiketten waar het element Aurelios soms als irrelevant in de demotische versie werd weggelaten.

Hoe sterk is dan de invloed geweest van de Romeinen op de cultuur van het oude Egypte, het Nijlland waarnaar zovele Romeinse keizers reisden: Germanicus, Hadrianus, Marcus Aurelius, Septimius Severus, Caracalla e.a.? Door het geven van een kort samenvattend antwoord op een uitermate complex probleem zal ik ongetwijfeld niet vrij te pleiten zijn van een subjectieve stellingname. We hebben vastgesteld dat de Romeinen een duidelijke stempel op Egypte hebben gedrukt: ze hebben er

³⁵) L. Kákosy, 'Some Problems of Late-Egyptian Religion', in: *Acts of the First International Congress of Egyptology, Cairo, October 2-10, 1976* (ed. W. F. Reineke; = *Schriften zu Geschichte und Kultur des Alten Orients* 14; Berlijn, 1979), 347-352.

naast de Egyptische tempels eigen bouwwerken, militaire en burgerlijke, opgetrokken, ze hebben er portretbeelden van de keizers opgesteld en... hebben de bevolking zwaar belast. De materiële welvaart gaat achteruit, de Egyptische tempels die als economische entiteiten niet meer leefbaar zijn verarmen, de intellectuele priestertraditie gaat teloor, de maatschappij valt uiteen. Maar het christendom brengt nieuwe hoop voor het individu. En de invloed van de Romeinen op de Egyptische cultuur? De Romeinen hebben de mode bepaald, ze hebben de Egyptenaren en de Egyptische goden een nieuw en enigszins dispaaraat uiterlijk gegeven, maar die invloed lijkt mij, algemeen gezien, eerder oppervlakkig. Die nieuwe vormentaal zal trouwens een populaire reactie oproepen die, verbonden met de christelijke inspiratie, zal resulteren in de Koptische kunst.

Ik zou willen eindigen met deze gedachte: misschien heeft het uitgebuite Egypte naast het onderworpen Griekenland en naast andere oosterse landen, diepere invloed uitgeoefend op zijn overwinnaar dan Rome heeft uitgeoefend op deze bezette cultuurlanden. Maar de invloed van het Oosten op Rome, Italië en het Westen is een ander en misschien dankbaarder thema.

Leuven

JAN QUAEGBEUR

BOEKENNIEUWS

In dit speciale nummer vestigen wij de aandacht op drie recente publicaties uit Israël, die betrekking hebben op aspecten van de periode rond het begin van onze jaartelling.

De Israel Exploration Society zorgde zojuist voor de uitgave van een even fraai als boeiend boek: L. I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed* (Jerusalem 1981; kl. 4to, viii + 199 pag.; 4 kleuren platen, talrijke illustraties en plattegronden in zwart-wit; geb., prijs ca. fl. 40,-). Het boek is opgezet volgens de 'formule' van *Jerusalem Revealed*: het biedt de lezer up-to-date informatie op basis van recente ontdekkingen, via vertalingen in het Engels van eerder in het archeologische tijdschrift *Qadmoniot* verschenen bijdragen. Deze informatie werd in dit geval aangevuld met een evengroot aantal nieuwe bijdragen, om een meer afgerond archeologisch en historisch beeld van de synagogen en hun ontwikkeling te geven, waarbij ook de verschillen in visie aan het licht komen. Het boek begint met twee inleidende artikelen: een historisch perspectief (door Levine), waarin de vragen van ontstaan, datering, functie, architectuur en inventaris (inclusief inscripties en mozaïeken) aan de orde komen, en een

archeologisch overzicht, door A. Kloner, over de resten van de meer dan 100 oude synagoges die men tot dusverre kent, en die dateren uit de periode tussen de 1e en de 7e eeuw. Hierop volgen zes onderdelen. Het eerste (19-41) is gewijd aan de oudste synagoges uit de 1e eeuw: Masada, Herodium, Gamla, enkele eeuwen ouder dan de vroeger voor klassiek gehouden synagoges van het 'Galileese type', die dateren uit de 3e eeuw en later, en die qua architectuur en versiering verwantschap vertonen met de contemporaine kunst van Zuid-Syrië. De ontdekking van deze oudste synagogen heeft uiteraard de discussie over de aan de Grieks-Romeinse wereld ontleende architectonische modellen weer doen oplaaien, waarbij nog geen eenstemmigheid is bereikt (*bouletèrion*, *odeon* of *triclinium*?). Het tweede onderdeel behandelt in 10 bijdragen de talrijke synagoges uit Galilea — waar na de verwoesting van Jeruzalem een belangrijke concentratie van Joden ontstond — met volle aandacht voor de kenmerken van het 'Galileese type' en o.a. de synagoge van Kapernaum, waarvan de datum omstreden is (42-81). Na een hoofdstuk gewijd aan de synagoges in het gebied van Bet-Sjan (82-97) worden in deel vier (98-115) de talrijke ruïnes van synagoges in de Golan behandeld, ten dele op grond van recent onderzoek. Ze blijken een eigen type te vertegenwoordigen, met als oudste exemplaar die te Gamla, als ruïne achtergebleven nadat de Romeinen deze versterkte stad in 67 A.D. hadden veroverd, zoals beschreven door Josephus en af te leiden uit de ruïne en talrijke basalten keien (37 tot 48 cm in doorsnede) afkomstig van Romeinse ballistas. Deel vijf is gewijd aan de synagoges in Judea (En-Gedi, Chorvat Susiya, Gaza). Inscripties en andere kleine vondsten worden behandeld in deel zes (133-163; acht bijdragen), waarin de tekst van een aantal belangrijke inscripties soms uitvoerig wordt behandeld. De meeste aandacht ontvangen de grote, pas ontdekte inscripties van En-Gedi (18 regels; 1970) en Rechob (27 lange regels; 1973), die aanleiding geven tot analyses van vorm en inhoud (taalkundige vorm, betekenis en functie van de tekst, theologische of historische inhoud en relatie tot vergelijkbare teksten, zowel uit Tenach als uit de rabbijnse traditie, zoals Talmud en Tannaitische bronnen). Wat het taalgebruik betreft is vast te stellen dat Grieks vooral in de kustgebieden, in Zuid-Galilea en de vlakte van Jizreël werd gebruikt, Aramees of Hebreeuws in Judea, de Golan en de kleinere plaatsen in Galilea. Tenslotte wordt in deel 7 aandacht geschonken aan de synagoges in de diaspora (164-190): een totaaloverzicht met speciale behandeling van de vondsten te Dura-Europos, Sardis, Korinthe en Mopsuestia. Hier en op vele plaatsen in het boek komen de vragen aan de orde naar de kunstzinnige versiering van de synagoges, toegepast on-

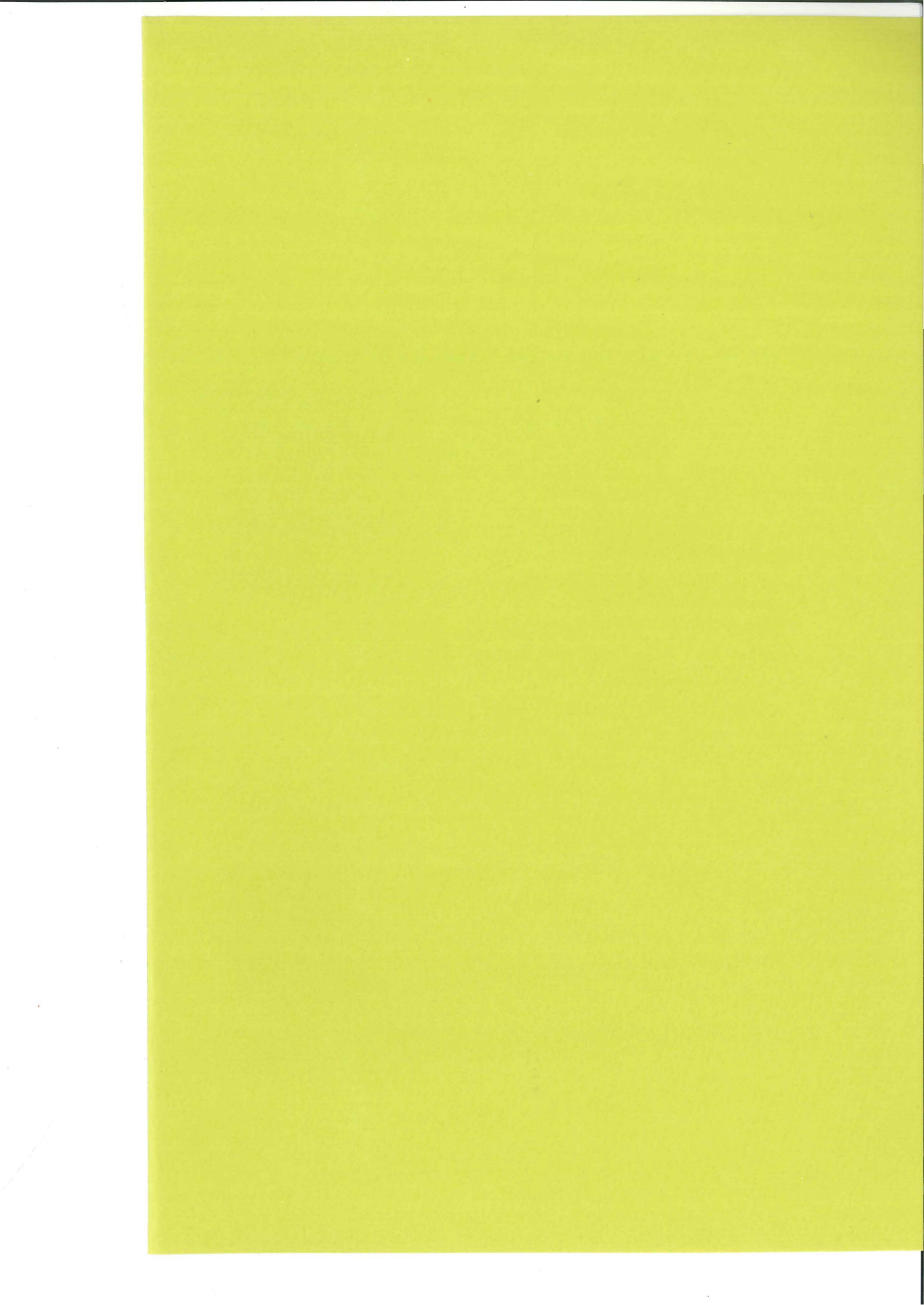
danks andersluidende rabbijnse opvattingen daarover. Ze komt vooral voor in de vorm van steensculptuur, mozaïeken en (zelden) wandschilderingen. Vooral vanaf de 4e eeuw is een toenemend gebruik te constateren van afbeeldingen en symbolen, zoals de menora, de sjofâr, de lulâb en de ethrog (wellicht in reactie op de christelijke iconografie). Speciale vragen stellen de motieven van mozaïeken die Helios, de tekens van de dierenriem en de seizoenen afbeelden (ze worden ook vermeld in de inscriptie van En-Gedi), en waaraan de nodige aandacht wordt geschonken. Dit overzicht laat zien dat we te maken hebben met een boeiend boek, dat veel nieuw feitenmateriaal (ook via voortreffelijke illustraties) aan het licht brengt en ruime aandacht besteedt aan vragen van interpretatie. Het is bovendien fraai uitgegeven.

De twee andere boeken verschenen in de serie *Qedem*. Monographs of the Institute of Archeology (Hebreeuwse Universiteit, Jerusalem). Deel 5 van deze reeks is Michael Avi-Yonah, *Gazetteer of Roman Palestina* (1976; 8vo, geb., 112 pag., 8 kaarten; prijs fl. 40,-). Het is een posthuum uitgegeven publicatie, die bedoeld is als supplement bij Avi-Yonah's *The Holy Land from the Persian to the Arab Conquests: A Historical Geography* (1966), waarin bibliografische informatie over ca. 900 plaatsnamen in Romeins Palestina is vervat (up-to-date tot ongeveer 1970). De *Gazetteer* is niet slechts een alfabetische lijst met vermelding van antieke bronnen (op zichzelf reeds zeer waardevol), maar bevat meer elementen: 1) telkens is gepoogd uit de vele schrijfwijzen de oorspronkelijke (meestal Hebreeuwse, soms Griekse) vorm van de plaatsnaam te achterhalen of te reconstrueren; 2) onder één lemma zijn namen bijeengebracht die, volgens de auteur, ondanks verschillende schrijving, op één en dezelfde plaats betrekking hebben; 3) er is gepoogd de plaatsen (voorlopig) te identificeren en op de gedetailleerde bijgevoegde kaarten te localiseren, kaarten die een volledig overzicht willen geven van het patroon van nederzettingen ten tijde van de Tweede Tempel en van de Midrasj en Talmud: de Hellenistisch-Romeinse-Byzantijnse periode. De op pag. 11-23 opgesomde bronnen geven een indruk van de grondigheid waarmee het materiaal is verzameld, en het boek zelf is een pothuum eerbewijs voor de auteur.

Deel 8 in deze serie R. Rosenthal, R. Sivan, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (1978; 8vo, geb., 180 p., prijs fl. 40,-) is de publicatie van een collectie van 697 antieke lampen, door Mrs. Miriam Schaar-Schloessinger (New York) over een periode van veertig jaar verzameld. De collectie bevat de volgende groepen: 1) archaische en klassieke Griekse en Hellenistische lampen (1-31); 2) Romeinse lampen met Hellenistische trekken (32-39); 3) Romeinse imperium-lampen (40-205); 4) Ro-

meinese lampen uit de oostelijke provincies (206-231); 5) Egyptische lampen (232-273; 6) Noord-Afrikaanse lampen (274-310); 7) Palestijnse lampen (311-574; een grote verscheidenheid van de Midden-Bronst periode (ca. 2000 v.Chr.) tot de Mamelukse tijd); 8) Byzantijnse en Islamitische lampen uit het oosten (575-593); en vervolgens een aantal kleinere groepen: plastische, geglazuurde, bronzen, glazen, en stenen lampen. Alle lampen worden beschreven, met verwijzingen naar de literatuur en naar parallellen, en afgebeeld. Blijkens het voorwoord vormden vooral de Palestijnse lampen een probleem, omdat er geen corpus van locale lampen bestaat, en de enkele typologische studies aan revisie toe zijn; bovendien zijn alle lampen in de collectie zonder archeologische context, door koop verworven. In deze catalogus worden ze in chronologische volgorde gepresenteerd, typologisch onderscheiden naar vorm en decoratie, met veel aandacht voor de parallellen in gepubliceerde museumverzamelingen en opgravingsverslagen, waarbij de vindplaatsen (van noord naar zuid) worden vermeld. Hoewel geen nieuwe classificatie kon worden gegeven zal deze wijze van presentatie voor archeologen en kunsthistorici van grote waarde zijn. De gehele collectie is door de verzamelaarster bij haar dood aan het Archeologisch Instituut van de Hebreeuwse Universiteit nagelaten, die haar nu integraal heeft gepubliceerd, waarbij de auteurs dankbaar gebruik hebben gemaakt van de informatie betreffende plaats en datum van aankoop en vergelijkingsmateriaal, door de eigenaresse in een kaartsysteem nagelaten.

K. R. VEENHOF

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

11. B. H. STRICKER, *Overstroming van de Nijl* (1956; 32 p.) f 10.—
12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (1957; 40 p., 18 pl.) f 25.—
De collectie bevindt zich thans in het Allard Pierson-Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-III* (1963-1975; 357 p.) f 80.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht) en de bezieling. Deel IV verschijnt begin 1982.
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in arameese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian theology* (1977; 173 p.) f 55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoïcijnse en middel-platonische filosofie. Uitvoerige woord-, tekst-, en begripsindices.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978, 54 p., 3 pl.) f 30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid. Een analyse van zijn contacten met de egyptoloog Ebers en de classicist Vosmaer werpt licht op hun ideeën en artistieke visies. Gedocumenteerde bibliografie van al Tadema’s werken (met 2 kleurenplaten).
21. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (1979; 116 p.) f 40.—
Een filologische en kulturhistorische studie over een aantal realia in het Oude Nabije Oosten, met gebruikmaking van zeer uiteenlopend bronnenmateriaal: spijkerschriftteksten, egyptische gegevens, klassieke, bijbelse, joodse en arabische auteurs, oude woordenlijsten, itineraria, en geografische en botanische handboeken. Krachtens hun namen, aard en verspreiding (in ruimte en tijd) samenhangende grootheden die onderzocht worden zijn o.a. pistachio en terebinth, balsam en andere geneeskrachtige harsen (mastic, galbanum, e.d.), ebbenhout, en de Djebel Sinjār en andere gebergten, als plaats van herkomst van sommige van deze produkten en van molenstenen. Uitvoerige indices.